

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра мовної та психолого-педагогічної підготовки

Допущено до захисту

Завідувач кафедри
д. психол. н.,
професор Ю.О. Асєєва

(підпис)

«____» _____ 2026 р.

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня бакалавр**

Зі спеціальності _____ 053 Психологія _____
(шифр та найменування спеціальності)

За освітньою програмою _____ «Психологія» _____
(назва освітньої програми)

На тему: **«СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ АГРЕСИВНОЇ
ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ»**

Виконавець:

здобувач 4 курсу 12 групи
факультету ЦЗФН

_____ Вишинська Тетяна Володимирівна
/підпис/

Науковий керівник

д. політ. наук, професор,
професор кафедри МППП

_____ Сіленко А.О.
/підпис/

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ.....	6
1.1. Проблема агресивної поведінки особистості в зарубіжній та вітчизняній науковій літературі.....	6
1.2. Ключові поняття та категорії дослідження.....	10
1.3. Теоретичні підходи до розуміння соціально-психологічних чинників агресивної поведінки особистості.....	16
Висновки до розділу 1	27
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ПОВЕДІНКУ ОСОБИСТОСТІ.....	29
2.1. Соціальні чинники агресивної поведінки особистості.....	29
2.2. Психологічні чинники агресивної поведінки особистості.....	36
Висновки до розділу 2	41
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ.....	43.
3.1. Обґрунтування обраних методик та організація емпіричного дослідження	43
3.2. Опис дослідження, аналіз і інтерпретація отриманих результатів.....	49
Висновки до розділу 3.....	68
ВИСНОВКИ.....	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	75
ДОДАТКИ.....	82

ВСТУП

Актуальність дослідження соціально-психологічних чинників агресивної поведінки особистості обумовлена зростаючим соціально-психологічним тиском у сучасному суспільстві, який стимулює прояви агресивності у різних вікових та соціальних групах. Агресивна поведінка особистості виступає важливим індикатором соціальної адаптації, емоційної регуляції та міжособистісної взаємодії. Незважаючи на значний теоретичний і емпіричний інтерес до проблеми агресії, залишається актуальним комплексний аналіз соціально-психологічних чинників, які формують, підтримують або модулюють агресивні реакції індивідів.

Агресивна поведінка особистості є результатом взаємодії соціальних умов життя, особливостей виховання, індивідуально-психологічних характеристик та ширшого соціокультурного контексту. Тому особлива увага у сучасній психології приділяється вивченню впливу сімейного середовища, соціалізації, культурних норм, міжособистісних конфліктів та медіапсихологічних факторів на формування агресивності. Розгляд цього явища в межах соціально-психологічного підходу дає змогу виявити закономірності його виникнення, способи регуляції та можливості ефективної профілактики. Також визначення соціально-психологічних передумов агресивної поведінки є важливим для розробки профілактичних і корекційних програм, спрямованих на зниження ризику конфліктів у соціумі, підвищення ефективності міжособистісної взаємодії та гармонізації психоемоційного стану особистості.

Таким чином, дослідження соціально-психологічних чинників агресивної поведінки особистості є актуальним як з теоретичної, так і з прикладної точки зору, оскільки сприяє глибшому розумінню механізмів агресивної поведінки та створенню ефективних стратегій її регуляції в різних соціальних контекстах.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є теоретичний аналіз і емпіричне дослідження соціально-психологічних чинників агресивної поведінки особистості.

Для досягнення даної мети були поставлені наступні дослідницькі завдання:

- проаналізувати рівень дослідження проблеми агресивної поведінки особистості в зарубіжної та вітчизняної наукової літературі;
- розглянути ключові поняття та категорії дослідження;
- дослідити теоретичні підходи до розуміння соціально-психологічних чинників агресивної поведінки особистості;
- виявити соціальні чинники агресивної поведінки особистості;
- виявити психологічні чинники агресивної поведінки особистості;
- обґрунтувати обрані психодіагностичні методики для проведення емпіричного дослідження;
- провести емпіричне дослідження, описати та проаналізувати отримані результати.

Об'єктом дослідження є агресивна поведінка особистості.

Предметом дослідження є соціально-психологічні чинники агресивної поведінки особистості.

Методи дослідження. В основі дослідження лежить міждисциплінарний підхід, який дав змогу глибоко осмислити вплив соціально-психологічних чинників на агресивну поведінку особистості. Також для реалізації поставленої мети та виконання завдань дослідження було застосовано комплекс теоретичних методів, зокрема аналіз і синтез, порівняння та узагальнення, а також систематизацію наукових джерел. Використання зазначених методів дало змогу уточнити зміст ключових понять дослідження, окреслити теоретико-методологічні підходи до вивчення обраного феномена та забезпечити цілісне розуміння проблеми.

Емпіричне дослідження проводилося зі застосуванням комплексу психодіагностичних методик: Методики виявлення інтегральних форм комунікативної агресивності В. Бойка; Тесту агресивності Л. Почебут; Методики вивчення схильності особи до агресивної поведінки А. Басса та А. Даркі (адаптація А. Осницького).

Вибірку склали: 64 особи - одержувачів психологічної допомоги в Громадської організації «Академія ментального здоров'я», серед яких жінок - 36 осіб, чоловіків - 28 осіб.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані при підготовці навчальних курсів для студентів з дисциплін «Соціальна психологія», «Конфліктологія», «Психологія особистості», «Психологія мотивації та впливу» тощо.

Апробація результатів дослідження. Кваліфікаційна робота виконана й обговорена на кафедрі мовної та психолого-педагогічної підготовки Одеського національного економічного університету. Основні теоретичні й методологічні положення та результати кваліфікаційної роботи висвітлено в тезах виступу «Агресивність поведінки: емоційні, когнітивні і особистісні чинники» на VI підсумкової науково-практичної студентської конференції ОНЕУ «Сучасні виклики економіки» (квітень 2026 р.).

Структура дослідження обумовлена метою і завданнями, які були поставлені у процесі науково-теоретичної розробки вибраної теми. Дослідження складається з вступу, трьох розділів, перший та третій з яких містять по три підрозділи, другий - два підрозділи, висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний обсяг кваліфікаційної роботи становить 74 сторінки, робота проілюстрована 9-ма малюнками та 8-ма таблицями. Список використаних джерел містить 67 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Проблема агресивної поведінки особистості в зарубіжній та вітчизняній науковій літературі

Проблематика агресивної поведінки особистості має тривалу й методологічно різнорівневу традицію осмислення, однак у сучасній психологічній науці дедалі більшого значення набуває аналіз **соціально-психологічних чинників** її формування та прояву. Класичні етологічні й психоаналітичні концепції, представлені працями К. Лоренца, Л. Берковіца, Р. Хайнда, А. Адлера, З. Фрейда, Ж. Лакана, заклали підґрунтя для розуміння агресії як складного феномена, що не зводиться виключно до біологічної інстинктивності або внутрішньопсихічних імпульсів, а опосередковується системою соціальних взаємодій.

Етологічна традиція, підкреслюючи еволюційно зумовлені адаптивні функції агресії, фактично вказувала на її роль у регуляції соціальної поведінки, ієрархічних відносин та конкуренції в групі. У цьому контексті агресивні реакції постають не лише як біологічно задані, а як такі, що активізуються й модифікуються соціальним середовищем, груповими нормами та очікуваннями.

Психоаналітичний підхід, зосереджений на внутрішніх джерелах агресії, водночас розкрив її соціально-психологічні виміри. Інтерпретація агресії З. Фрейдом як прояву танатосу, концепція А. Адлера щодо її зв'язку з прагненням до домінування та компенсацією почуття неповноцінності, а також лаканівське бачення агресивності як елементу формування суб'єктності

в процесі ідентифікації вказують на те, що агресивна поведінка виникає у полі напружених міжособистісних відносин, символічних суперечностей і соціальних конфліктів.

Подальші дослідження Х. Гекгаузена, П. Карлі, А. Гусейнова, Л. Крушинського, В. Острахова суттєво розширили уявлення про агресію, акцентуючи її багаторівневий характер. Агресивність почала розглядатися як результат взаємодії біологічних передумов із когнітивними інтерпретаціями ситуації, соціальним навчанням, культурними нормами та особливостями комунікативного середовища. Особливу роль у цьому контексті відіграють такі соціально-психологічні чинники, як фрустрація, соціальна нерівність, дефіцит визнання, порушення міжособистісних меж, вплив референтних груп і масових комунікацій.

У межах сучасних психологічних підходів агресивність дедалі частіше інтерпретується не як однозначно негативне явище, а як функціонально значущий ресурс особистості, що забезпечує її активність, самозахист і здатність до адаптації в соціальному середовищі. Помірний рівень агресивності виступає психологічною умовою опору зовнішньому тиску, маніпулятивним впливам і некритичному конформізму, дозволяючи суб'єкту зберігати автономію, відстоювати власні межі та життєві позиції. У цьому сенсі агресивність виконує регулятивну функцію в системі міжособистісних і соціальних відносин.

Водночас принципово важливим є розмежування **конструктивних і деструктивних** форм агресивності. Конструктивна агресивність пов'язана з процесами самореалізації, особистісного зростання та соціальної адаптації. Вона проявляється у наполегливості, здатності до конкуренції, активному досягненні значущих цілей і захисті власних прав та інтересів без порушення психологічних меж інших. Така форма агресивності не руйнує соціальні зв'язки, а, навпаки, сприяє їх упорядкуванню й балансу.

Деструктивна агресивність, натомість, характеризується спрямованістю на заподіяння шкоди, домінування через насильство та ескалацію конфліктів. Вона супроводжується ворожістю, жорстокістю й порушенням соціальних норм, що унеможлиблює продуктивну взаємодію та підвищує рівень міжособистісної напруженості.

У цьому контексті показовою є концепція американського психолога і психіатра Г. Паренса, який виокремлює **здорову (недеструктивну) та вроджену деструктивну** форми агресії. Здорова агресія розглядається ним як нормативний компонент поведінки, спрямований на досягнення цілей, самозахист і реалізацію базових потреб у процесі соціальної взаємодії. Вона спирається на вроджені адаптаційні механізми та виконує функцію забезпечення психологічної життєздатності особистості.

Натомість деструктивна агресивність формується й посилюється під впливом інтенсивних негативних переживань - болю, хронічного стресу, дистресу, фрустрації значущих потреб. За умови тривалої дії таких чинників агресивна поведінка може набувати стійкого характеру та інтегруватися в структуру особистості як відносно стабільна риса. Таким чином, агресивність постає не лише як індивідуальна характеристика, а як результат складної взаємодії внутрішніх психічних процесів і соціально-психологічних умов життєдіяльності особистості.

Проблема агресії набула ґрунтового висвітлення й у працях вітчизняних науковців, які аналізують її крізь призму соціально-психологічних, культурних і виховних детермінант. Так, у дисертаційному дослідженні О. Ю. Дроздова основну увагу зосереджено на соціально-психологічних особливостях агресивної поведінки в умовах військової служби, зокрема у зв'язку з феноменом неформальних ієрархій та «дідівщини». Автор переконливо демонструє, що агресія в цьому середовищі є похідною від специфіки соціальної організації групи, характеру міжособистісних взаємин і нормативного тиску. Водночас зазначене

дослідження обмежується аналізом дорослого контингенту й не охоплює дитячі або сімейні передумови формування агресивності [19, с. 6].

У дисертації Є. Гальони «Агресія та жорстокість у контексті антропології насильства» здійснено комплексний філософсько-антропологічний аналіз агресії та жорстокості як явищ, що виходять за межі індивідуальної психології. Агресія розглядається як соціокультурно зумовлений феномен, що формується та відтворюється в процесі цивілізаційного розвитку. Особливу увагу авторка приділяє культурно-історичним механізмам легітимації насильства та тим формам агресії, які закріплюються в соціальних практиках і набувають системного характеру [13, с. 6]. Міждисциплінарний підхід, що поєднує філософські, соціологічні й психологічні перспективи, дозволяє інтерпретувати агресивність не лише як поведінкову реакцію чи рису особистості, а як складний соціально-психологічний феномен, детермінований ціннісними орієнтаціями суспільства та культурними моделями насильства. Таким чином, робота Є. Гальони істотно поглиблює рівень розробленості проблеми, створюючи теоретичні передумови для подальших психологічних досліджень агресивної поведінки, зокрема у площині сімейної соціалізації та міжособистісної взаємодії [14, с. 6].

У дослідженні К. В. Сергєєвої увага зосереджена на профілактиці агресивної поведінки підлітків у закладах соціально-психологічної реабілітації. Робота має виразну прикладну спрямованість і орієнтована на розроблення та апробацію соціально-педагогічних і психокорекційних програм. [49, с. 22].

Агресивна поведінка дітей дошкільного віку стала предметом дисертаційного дослідження Т. С. Мицкан, у якому проаналізовано причини її виникнення та окреслено напрями профілактики. Авторка обґрунтовує значущість поєднання індивідуально-психологічних і соціальних чинників у становленні агресивності, наголошуючи, зокрема, на ролі сімейного мікросередовища. [38, с. 34].

У монографічному дослідженні А. Тищенка «Формування позитивного емоційного фону як спосіб подолання агресії у дітей дошкільного віку» обґрунтовано значущість емоційного середовища як провідного ресурсу профілактики агресивної поведінки в ранньому онтогенезі. Автор виходить з положення, що агресивні прояви у дітей дошкільного віку детермінуються насамперед емоційною нестійкістю, недостатнім розвитком механізмів саморегуляції та обмеженим репертуаром соціально прийнятних форм емоційної експресії. У цьому контексті цілеспрямоване формування позитивного емоційного фону в освітньо-виховному процесі розглядається як один із найбільш результативних способів зниження рівня агресивності та становлення конструктивних моделей міжособистісної взаємодії [54, с. 22].

1.2. Ключові поняття та категорії дослідження

Термін «агресія», етимологічно похідний від латинського *aggredi* - «наступати», «нападати», попри активне використання в науковому й повсякденному обігу, досі не набув у психології статусу однозначно усталеної категорії. Полісемантичність його тлумачень відображає складну, багаторівневу природу цього феномену та свідчить про відсутність єдиного теоретико-методологічного підходу до його визначення. За таких умов уточнення змісту поняття потребує звернення до аналізу дефініцій, представлених у довідкових та енциклопедичних джерелах, що фіксують різні наукові традиції осмислення агресії.

У «Критичному словнику психоаналізу» Ч. Райкрофта агресія інтерпретується як гіпотетична рушійна сила або інстинктивне начало, яке лежить в основі певних форм поведінки та переживань і постає передусім як антагоніст лібідинозних потягів та прояв деструктивної спрямованості психіки. Натомість у психологічних словниках і довідниках (В. Зінченко, Б.

Мещеряков; М. Кордуелл; Н. Губін) домінує мотиваційно-поведінковий підхід, у межах якого агресія визначається як цілеспрямована деструктивна активність, орієнтована на завдання фізичної або психологічної шкоди іншій особі чи об'єкту [38, с. 15].

Разом із тим у сучасних дослідженнях простежується тенденція до розширення змістового поля поняття агресії. Частина науковців розглядає її як спосіб реагування на стан фізичного або психологічного неблагополуччя, зокрема фрустрацію, стрес чи внутрішній дискомфорт, а також як інструментальну форму поведінки, що може виконувати функцію досягнення значущих цілей, самоствердження або підтримання соціального статусу. Така різноспрямованість інтерпретацій підкреслює поліфункціональний характер агресії, яка постає не лише як соціально небажане явище, а й як потенційно адаптивний механізм регуляції взаємодії з середовищем [38, с. 15].

У сучасних тлумачних джерелах, зокрема в Оксфордському словнику з психології (за редакцією А. Ребера), агресія описується як сукупність дій, пов'язаних із ворожістю, нападом і примусом, що можуть бути детерміновані страхом, фрустраційними переживаннями, прагненням до самоствердження або соціального визнання. Такий підхід суттєво розширює категоріальні межі поняття, виводячи його за рамки суто руйнівної активності та актуалізуючи питання про контекстуальну зумовленість і функціональну варіативність агресивної поведінки [38, с. 15].

На теоретико-концептуальному рівні інтерпретації агресії в психологічній науці істотно різняться: від розуміння її як окремого поведінкового акту або форми деструктивної активності (А. Басс; Р. Берон, Д. Річардсон; А. Реан) до трактування агресії як специфічного психічного стану, що визначає готовність суб'єкта до відповідних дій (М. Д. Левітов). Низка дослідників (Г. Левін, Б. Флейшман; Х. Хекхаузен) акцентує на інструментальній природі агресії, розглядаючи її як реакцію на фрустрацію або як засіб досягнення значущої мети. Водночас інші автори (Е. Фромм; Ф.

Кендалл) пропонують диференціацію агресії на «конструктивні» та «патологічні» форми, підкреслюючи її амбівалентність: з одного боку, вона може виконувати захисну функцію, з іншого - набувати виразно деструктивного характеру [38, с. 15].

У межах гуманістичної психології А. Маслоу розглядав агресію як інстинктоїдну потребу, тобто таку, що має природне підґрунтя, однак не є жорстко детермінованою біологічним інстинктом. Подібна позиція дозволяє уникнути редукціоністського пояснення агресії та інтерпретувати її як феномен, у якому поєднуються біологічні передумови із соціокультурними й особистісними чинниками.

У сучасних психологічних концепціях агресія постає як багатовимірне утворення, що реалізується в різних формах і виконує різні функції у структурі життєдіяльності особистості. Так, Б. Крейхи визначає агресію як реакцію, спрямовану на заподіяння шкоди іншому живому організму, та пропонує структурний аналіз агресивної поведінки за кількома вимірами. Зокрема, виділяються фізична та вербальна агресія, які охоплюють як застосування фізичної сили, так і мовленнєві форми деструктивності (образи, погрози, приниження); активна й пасивна агресія, що відрізняються безпосереднім втручанням у діяльність іншого або створенням умов, які її ускладнюють; а також пряма й непряма агресія, що передбачають відкритне або опосередковане завдання шкоди [49, с. 14].

Відмінності між зазначеними формами агресивної поведінки визначаються передусім намірами суб'єкта. В одному випадку агресивні наміри усвідомлюються і відкрито демонструються у взаємодії з іншими, в іншому - агресивний вплив реалізується приховано, маскуючись під соціально прийнятні дії та не декларуючись як прагнення завдати шкоди партнерові по спілкуванню. Вагому роль у формуванні агресивних реакцій відіграють емоційні риси особистості, насамперед мстивість і схильність до образливості, тоді як запальність має менш виражене значення. Особистісні чинники

проявляють себе найбільш інтенсивно у ситуаціях, ініційованих самою людиною, а не в умовах зовнішнього примусу чи нав'язаних обставин. Загалом особистісні характеристики виступають суттєвими детермінантами різних моделей поведінки, серед яких агресія посідає одне з провідних місць.

Разом із тим Л. Берковіц уточнює, що визначальною ознакою агресії є наявність усвідомленого наміру завдати шкоди, а не лише сам факт негативних наслідків поведінки. Вчений дав таке визначення агресії: «будь-яка форма поведінки, яка націлена на те, щоб заподіяти кому-небудь фізичну або психологічну шкоду». Такий підхід зміщує акцент з результативного аспекту на когнітивно-мотиваційні механізми агресивної дії, підкреслюючи роль свідомої регуляції та цілеспрямованості.

У концепції С. Фешбаха емоційна агресія трактується як ворожа форма агресивної поведінки, що актуалізується під впливом інтенсивного негативного емоційного збудження. Її психологічною основою є афективний стан, у межах якого завдання шкоди іншому виступає не засобом досягнення зовнішньої мети, а самодостатнім способом емоційної розрядки. Принциповою характеристикою такої агресії є те, що суб'єкт може переживати суб'єктивне задоволення від самого факту агресивного акту, що підсилює ймовірність його повторення.

Водночас, як зазначає Б. Крейхі, у реальній поведінці чітка межа між ворожою та інструментальною агресією часто є умовною. Негативні емоційні стани можуть поєднуватися з прагненням досягти конкретного результату, а агресивний вчинок одночасно виконувати функцію емоційного розвантаження і засобу впливу на ситуацію або інших людей. Таким чином, емоційні та цільові компоненти агресії нерідко переплітаються, формуючи складні мотиваційні структури.

Р. Фельсон, розширюючи соціально-психологічне тлумачення агресивної поведінки, розглядає її як інструмент управління соціальним враженням. Згідно з цією позицією, агресивні дії можуть бути зумовлені

прагненням індивіда продемонструвати власну значущість, силу або здатність відстоювати себе. У такому разі напад або жорстка форма взаємодії виступає засобом підтвердження соціального статусу та символічним сигналом про право на повагу з боку оточення.

К. Лоренц, автор концепції вродженої агресивності, розглядає агресію як автономний інстинкт, що має фундаментальне значення для життєдіяльності біологічних видів. Вона, за його переконанням, не є похідною від інших потреб, а виступає самостійним регулятором поведінки. Агресія має природжений характер і властива не лише тваринам, а й людині як біологічному виду. У такому розумінні вона постає одним із базових інстинктів, що забезпечують адаптацію, виживання та еволюційний розвиток живих істот, виконуючи функцію підтримання рівноваги в системі міжвидових і внутрішньовидових відносин [16, с. 78].

Ще більш вузьке тлумачення пропонує М. Зільман, який обмежує використання терміна «агресія» ситуаціями, де поведінка суб'єкта безпосередньо спрямована на заподіяння фізичних ушкоджень іншій людині [49, с. 14].

У вітчизняній психологічній традиції агресивна поведінка зазвичай класифікується з урахуванням її спрямованості, способів реалізації та мотиваційних детермінант. Фізична агресія розглядається як безпосереднє застосування сили щодо іншої особи або об'єкта і характеризується найбільш вираженим деструктивним потенціалом, часто зумовленим імпульсивними емоційними станами. Вербальна агресія реалізується у мовленнєвих формах психологічного тиску та символічного домінування. Пряма агресія має відкриту, адресну спрямованість і, як правило, супроводжується явним конфліктом, тоді як непряма агресія здійснюється опосередковано через ігнорування, плітки, саботаж і, залишаючись менш помітною, може мати не менш руйнівні наслідки для міжособистісної взаємодії.

Аутоагресія розглядається як специфічна форма деструктивної активності, вектор якої спрямований на власну особистість суб'єкта. Вона може виявлятися як у когнітивно-емоційній площині (самознецінення, хронічне почуття провини, внутрішня самокритика), так і на поведінковому рівні - через самоушкодження або суїцидальні тенденції. Подібні прояви свідчать про порушення системи внутрішньої саморегуляції, дезінтеграцію захисних механізмів та зниження здатності особистості до конструктивного опрацювання внутрішніх конфліктів.

Альтруїстично зорієнтована агресія має суперечливу природу, оскільки за формальними ознаками може виглядати як руйнівна поведінка, однак її мотиваційна основа пов'язана із захистом інших людей, групових інтересів або соціально значущих цінностей. У цьому контексті агресивні дії набувають нормативно виправданого характеру та можуть інтерпретуватися як форма соціально санкціонованої активності, спрямованої на підтримання безпеки й стабільності соціальної системи.

Інструментальна агресія постає як функціональний засіб досягнення індивідуально або соціально значущих цілей. У такому випадку агресивна поведінка не має самостійної цінності, а підпорядковується прагматичним мотивам і виконує роль інструмента реалізації намірів суб'єкта, зумовлених конкретною ситуацією [58, с. 36].

Отже, агресія не може бути зведена до одновимірного чи виключно негативного феномена. Вона є складним психологічним конструктом, у структурі якого взаємодіють афективні імпульси, когнітивні настанови та соціокультурні регулятори. Її науковий аналіз дозволяє виявити не лише деструктивні, а й потенційно адаптивні функції, що має принципове значення для розроблення ефективних підходів до регуляції, профілактики та корекції агресивної поведінки.

Узагальнення наявних дефініцій агресії свідчить, що у довідково-енциклопедичних джерелах переважає трактування цього явища крізь призму

асоціальності та руйнівності. Водночас простежується тенденція до розширення інтерпретаційного поля, у межах якого агресія осмислюється як багатовимірне утворення з потенціалом не лише деструкції, а й адаптації, самозахисту та самоствердження. Це підтверджує незавершеність формування понятійно-категоріального апарату проблеми агресії та актуалізує потребу в його подальшому теоретичному уточненні.

1.3. Теоретичні підходи до розуміння соціально-психологічних чинників агресивної поведінки особистості

У різні історичні періоди проблема агресивності особистості осмислювалася в межах відмінних світоглядних і наукових підходів, що відображало зміну уявлень про природу людини, джерела її активності та механізми поведінкової регуляції. Еволюція цих уявлень засвідчує поступовий перехід від морально-філософських інтерпретацій агресії до її психологічного та соціально детермінованого розуміння.

У ранніх філософських концепціях простежуються протилежні погляди на витоки агресивності. Зокрема, у давньокитайській думці Мен-цзи виходив із уявлення про початкову моральну доброчесність людини, вважаючи, що схильність до зла є наслідком зовнішнього примусу та порушення природної гармонії. У цьому контексті гуманність постає як спонтанний прояв істинної людської природи. Протилежну позицію обстоював Сюнь-цзи, який розглядав агресивні імпульси як вроджену складову людської природи, що потребує стримування через соціальні норми, виховання та дисципліну.

Подібна моральна опозиція простежується і в релігійних традиціях, де агресивна поведінка переважно інтерпретувалася як відхилення від належного духовного шляху. Так, у юдейській та християнській етичній думці публічне приниження, насильство, самогубство й наклеп осмислювалися як серйозні моральні порушення, що руйнують як міжособистісні зв'язки, так і внутрішню

цілісність людини. У цьому сенсі агресія розглядалася не як нормативний елемент людської природи, а як наслідок її духовної деградації.

Антична стоїчна традиція (Зенон, Клеанф, Сенека, Епіктет, Марк Аврелій) запропонувала інший ракурс розуміння агресивності, пов'язуючи її з браком внутрішньої саморегуляції та раціонального контролю. Стоїки виходили з уявлення про здатність людини до самовдосконалення, вважаючи, що агресивні прояви зумовлені хибним вихованням, афективною залежністю від зовнішніх обставин і недостатнім розвитком розумної волі.

У філософії Нового часу акценти зміщуються у бік аналізу соціальних і психологічних чинників агресії. Так, Т. Гоббс описував людину як істоту, схильну до конфлікту й насильства у прагненні до самозбереження та домінування, що зумовлює необхідність жорстких соціальних обмежень і контролю. На противагу цьому, Дж. Локк сформулював ідею первинної нейтральності людської психіки, розглядаючи агресивність як продукт досвіду та соціального впливу. Згідно з цією логікою, поведінкові прояви, зокрема агресивні, формуються в процесі взаємодії з середовищем, а не є наперед заданими.

Подальший розвиток цих ідей знайшов відображення у класичному біхевіоризмі, зокрема у працях Дж. Уотсона, який радикалізував середовищний підхід, стверджуючи можливість формування практично будь-яких форм поведінки за умов систематичного впливу соціального оточення. Таким чином, агресивність у межах цього підходу постає не як внутрішня риса, а як набута реакція, зумовлена навчанням і підкріпленням.

Ідеї Т. Гоббса простежується у працях дослідників, які акцентували увагу на вроджених імпульсивних та егоцентричних мотивах людської поведінки, розглядаючи агресивність як внутрішньо притаманну людині тенденцію, що потребує постійного соціального й особистісного контролю. У цьому контексті агресія постає як потенційна загроза соціальному порядку, а механізми її стримування, як необхідна умова збереження суспільної

рівноваги. Узагальнюючи подібні підходи, А. Реан окреслює їх як етико-гуманістичні, підкреслюючи, що вони ґрунтуються на уявленні про вихідну позитивну спрямованість людської природи, яка, однак, є вразливою до деформацій під впливом зовнішніх обставин і власних егоїстичних інтересів.

Загалом у філософсько-психологічній традиції агресивність інтерпретувалася двояко: або як відхилення від первинної доброзичливої сутності людини, що виникає внаслідок несприятливих соціальних впливів і порушень процесу виховання, або як закономірний прояв людської природи, що має бути врегульований культурними й нормативними обмеженнями. У сучасному науковому просторі ці протилежні позиції трансформувалися у дві домінуючі методологічні орієнтації. Перша з них, соціокультурна, трактує агресію як результат соціалізації, інтеріоризації норм, зразків поведінки та досвіду міжособистісної взаємодії. Друга, біоінстинктивна, пов'язує агресивні тенденції з природженими потягами, нейробіологічними механізмами та еволюційними передумовами.

Багатовимірність і внутрішня суперечливість феномену агресивності зумовлюють відсутність у сучасній науці універсальної дефініції цього поняття. Агресія постає міждисциплінарним об'єктом дослідження, що перебуває на перетині біології, психології, соціології, педагогіки та психіатрії. Кожна з цих галузей висвітлює власні рівні детермінації агресивної поведінки від нейрофізіологічних процесів і індивідуально-психологічних особливостей до соціокультурних умов і психогенних чинників. У зв'язку з цим адекватне розуміння агресивності можливе лише в межах інтегративного підходу, який враховує біопсихосоціальну природу людини та визнає неможливість редукції джерел агресії до однієї пояснювальної площини.

Питання агресивності належить до кола базових проблем гуманітарного знання й супроводжує розвиток людської думки від найдавніших часів. Задовго до становлення психології як окремої наукової дисципліни філософи, теологи та моралісти намагалися зрозуміти природу деструктивних проявів

людської поведінки й окреслити шляхи їх стримування або соціального регулювання. Уже в античних філософських ученнях і релігійних доктринах були сформульовані уявлення про агресію, які, попри відмінності світоглядних позицій, зосереджувалися навколо одного принципового питання: чи зумовлена агресивність самою природою людини, чи вона виникає як наслідок соціальних, культурних і виховних впливів.

Узагальнення історико-філософської спадщини дає підстави стверджувати, що саме вона створила інтелектуальне підґрунтя для подальших психологічних теорій агресії. Центральним у цій традиції постає протиставлення двох пояснювальних логік - розуміння агресивності як вродженої тенденції та її трактування як результату процесів соціалізації. Це концептуальне напруження не втратило своєї значущості й у сучасному науковому дискурсі, зумовлюючи міждисциплінарний характер досліджень агресивної поведінки.

У науковій літературі сформовано значну кількість підходів до пояснення походження агресії, її сутності та чинників, що визначають особливості її прояву. Серед найбільш поширених концепцій вирізняють теорію потягу, екологічний підхід, фрустраційну концепцію та теорію соціального навчання, кожна з яких акцентує увагу на різних джерелах агресивної поведінки.

Слід зазначити, що у класичних теоретичних моделях агресії переважала орієнтація на її біологічні витоки. Так, теорія потягу, що сформувалася в межах психоаналітичної традиції та пов'язана з ім'ям З. Фрейда, розглядає агресію як внутрішньо зумовлений і неминучий компонент людської поведінки. Згідно з цією концепцією, психічне життя людини визначається взаємодією двох базових потягів — потягу до життя (еросу) та потягу до смерті (танатосу). Ерос спрямований на збереження, підтримання і відтворення життя, тоді як танатос несе в собі руйнівну енергію, орієнтовану на дезінтеграцію та припинення існування.

Агресивна поведінка, у цьому контексті, постає як спосіб розрядки деструктивної енергії танатосу шляхом її спрямування назовні, на об'єкти зовнішнього світу. Такий механізм виконує захисну функцію, оскільки запобігає руйнуванню власної психіки. Якщо ж ця енергія не знаходить виходу у зовнішній поведінці, вона може бути звернена проти самого суб'єкта, спричиняючи внутрішні конфлікти й деструктивні наслідки для особистості.

Таким чином, у психоаналітичній концепції З. Фрейда агресія осмислюється як глибинний інстинктивний імпульс, інтегрований у структуру психіки й такий, що потребує розрядки у поведінці.

Мал. 1.3.1. Психоаналітичний підхід до агресії за З. Фрейдом (складено автором за джерелом [53]).

Такої логіки дотримувався і К. Лоренц, який у межах етологічного підходу інтерпретував агресію як еволюційно сформований механізм,

необхідний для виживання виду, підтримання ієрархії та впорядкування соціальних взаємин у групі.

Подібно до психоаналітичної традиції, він виходив із уявлення про природну зумовленість агресії, однак пов'язував її насамперед з уродженим інстинктом боротьби за виживання, спільним для людини й інших живих істот. На думку дослідника, агресивна енергія має біологічне походження, виникає спонтанно й безперервно накопичується в організмі з плином часу. Її зовнішній прояв залежить від двох основних умов: рівня накопиченої агресивної напруги та наявності відповідних стимулів, які полегшують її вивільнення. За високого рівня внутрішньої напруги навіть незначний зовнішній поштовх може спровокувати агресивну поведінку, а в окремих випадках вона здатна виникати майже без видимого приводу.

Водночас К. Лоренц підкреслював, що поряд з інстинктом боротьби живим істотам притаманні й механізми стримування, які обмежують агресію щодо представників власного виду. У людини ці стримувальні механізми, на його переконання, є менш розвиненими, ніж у тварин, що в умовах технічного прогресу та доступу до засобів масового знищення створює серйозні загрози для самого існування людства. Зниження рівня агресії, за Лоренцом, можливе через соціальні та міжособистісні чинники: формування стосунків любові, прихильності й дружби, які за своєю природою несумісні з відкритою агресією та здатні істотно обмежувати її прояви.

Психоаналітичні уявлення З. Фрейда зазнали суттєвого переосмислення в працях постфройдистів, які трактували агресію більш раціонально, проте й надалі розглядали її як внутрішньо зумовлений процес, пов'язаний із реалізацією базового інстинкту самозбереження, спільного для всіх живих істот. У межах цього підходу агресивність розуміється як така, що не може бути повністю усунена з поведінки людини; можливими вважаються лише її тимчасове стримування, трансформація у соціально прийнятні форми або спрямування на менш уразливі об'єкти.

Представники психоаналітичної традиції вважали, що регуляція агресивних імпульсів потребує постійної «розрядки», яка може здійснюватися через символічне або опосередковане вираження негативних емоцій, зокрема через спостереження за сценами насильства, фізичну активність, спортивну конкуренцію чи руйнування неживих об'єктів.

Водночас у науковій літературі ці погляди зазнали обґрунтованої критики. Так, А. Барон і Д. Річардсон звертали увагу на надмірний песимізм фройдівського бачення агресії, яке фактично постулює її неминучість у поведінці людини. Дослідники підкреслюють, що такі уявлення є занадто редукціоністськими й не знаходять достатнього емпіричного підтвердження. Особливі сумніви викликають твердження про фатальну зумовленість агресії та ефективність катарсису як універсального механізму її зниження [14, с. 7-8].

Подальший розвиток проблематики пов'язаний із переходом до аналізу ситуативних і соціально-психологічних детермінант агресії. У фрустраційно-агресивній теорії Д. Долларда та Н. Міллера агресивна поведінка розглядається як відповідь на блокування значущих цілей, а її вираженість, як похідна від сили та тривалості фрустраційних переживань. Центральною ідеєю цього підходу є уявлення про тісний причинно-наслідковий зв'язок між фрустрацією та агресією: фрустраційний стан розглядається як необхідна умова виникнення агресивних проявів, тоді як сама агресія інтерпретується як прямий або опосередкований результат пережитої фрустрації.

Інтенсивність агресивної відповіді, за цією теорією, визначається низкою психологічних чинників. Передусім важливу роль відіграє суб'єктивна цінність очікуваного результату: чим значущішим для особистості є досягнення мети та чим сильнішим є очікуване задоволення від її реалізації, тим гостріше переживається її блокування. Не менш суттєвим є характер і сила перешкоди, яка заважає досягненню бажаного, а також кількість фрустраційних ситуацій, що виникають послідовно або накопичуються з

часом. У випадках, коли фрустрації мають повторюваний або тривалий характер, їхній вплив може підсумовуватися, що призводить до наростання внутрішньої напруги та зумовлює агресивні реакції значно вищої інтенсивності.

Суттєвий прогрес у розумінні природи агресії відбувся завдяки соціально-когнітивному підходу, започаткованому А. Бандурою. На відміну від біологічних моделей, він підкреслив, що агресія не є вродженим інстинктом, а формується в процесі соціального навчання, передусім через наслідування моделей поведінки, які дитина спостерігає у своєму безпосередньому соціальному оточенні. Ключовим у цьому контексті є сімейне середовище, де взаємодія з батьками та значущими дорослими визначає закріплення та моделювання агресивних патернів.

У концепції А. Бандури агресивна поведінка розглядається як результат засвоєння соціальних зразків через спостереження за діями інших людей та їх наслідками, насамперед за умов соціального підкріплення. Таким чином, індивід навчається агресії не лише через власний досвід, а й шляхом орієнтації на поведінкові моделі, які демонструються значущими особами або схвалюються соціальним середовищем.

Формування агресивних проявів, за А. Бандурою, зумовлюється поєднанням кількох груп чинників. З одного боку, певну роль відіграють біологічні передумови, пов'язані з особливостями нервової системи та гормональної регуляції. З іншого - вирішальне значення має навчання, що реалізується через безпосередній досвід взаємодії, спостереження за поведінкою інших та наслідування соціально значущих зразків. Агресивна поведінка може активізуватися під впливом усталених шаблонів реагування, переживання несправедливого або принизливого ставлення, фрустраційних впливів, а також за наявності зовнішніх стимулів і мотивів, інструкцій чи переконань, які виправдовують або легітимізують агресію.

Водночас у межах цієї теорії докладно описано механізми регуляції агресивної поведінки. Вона піддається контролю через систему зовнішніх заохочень і санкцій, вікарне підкріплення - спостереження за наслідками агресивних або неагресивних дій інших людей, а також через внутрішні механізми саморегуляції, зокрема почуття провини, сорому чи особистої відповідальності. Особливу увагу А. Бандура приділяє ролі сімейного середовища. Поведінка батьків виступає потужною моделлю для наслідування, і за умов демонстрації агресивних форм взаємодії ймовірність їх відтворення значно зростає.

Принциповою перевагою теорії соціального навчання є те, що вона відкриває широкі можливості для профілактики та корекції агресивної поведінки. Це зумовлено тим, що агресія розглядається як набута форма соціальної поведінки, яка актуалізується лише в певних соціальних умовах і, відповідно, може бути змінена шляхом трансформації середовища, моделей взаємодії та системи підкріплень. Саме тому на сучасному етапі цей підхід вважається одним із найбільш продуктивних у прогнозуванні агресивної поведінки, особливо за наявності достатньої інформації про соціальний контекст розвитку особистості та умови її життєдіяльності [62, р. 364].

На межі ХІХ–ХХ століть розвиток природничих та гуманітарних наук створив умови для формування психології як самостійної дисципліни, що сприяло переосмисленню агресії не лише як деструктивного прояву, а й як потенційно конструктивного феномену, здатного виконувати різнопланові функції у житті особистості та суспільства.

Ч. Ломброзо, представник антропологічного напрямку, підкреслював, що певні психологічні та антропологічні характеристики у специфічному поєднанні визначають схильність до девіантної поведінки, зокрема агресивної та злочинної [38, с. 14]. Його підхід започаткував традицію дослідження агресії у зв'язку з природженими властивостями людини, хоча згодом був суттєво критично переглянутий.

Соціологічні концепції, зокрема Г. Тарда, наголошували на ролі механізмів соціального наслідування у відтворенні агресивної поведінки: людина копіює моделі конфліктної взаємодії, які домінують у її соціальному оточенні. Е. Дюркгейм, у свою чергу, розкрив феномен «аномії» — стану нормативної дезорганізації суспільства, коли соціальні норми втрачають регулятивну силу, що створює передумови для масових проявів агресії як реакції на дезорієнтацію та втрату ціннісних орієнтирів [38, с. 14].

Отже, на рубежі XIX–XX століть з'являються підстави для сучасного комплексного підходу до агресивності, який інтегрує біологічні й соціальні детермінанти, враховує когнітивні механізми навчання та дозволяє оцінювати агресію як феномен, здатний проявляти як деструктивний, так і адаптивний потенціал у життєдіяльності особистості.

Загалом історико-теоретичний аналіз засвідчує, що уявлення про агресивність еволюціонували від її моральної оцінки до розуміння як складного психологічного феномена, детермінованого взаємодією біологічних передумов, соціального контексту та індивідуального досвіду. Саме ця багатовимірність створює підґрунтя для сучасних психологічних концепцій агресивної поведінки.

Підсумовуючи сказане, слід зазначити, що у сучасній психологічній науці обґрунтовано визнається, що жоден із наявних підходів до аналізу агресії та фрустрації не може претендувати на вичерпне пояснення цих феноменів, оскільки кожен із них має власні методологічні обмеження. Підтримуємо точку зору науковців О. Герасимчук та Т. Лисянської про те, що усвідомлення цієї обставини зумовлює потребу звернення до інтегративного, інтердисциплінарного підходу, який ґрунтується на поєднанні теоретичних положень і дослідницьких інструментів різних галузей наукового знання. Застосування такого підходу дає змогу відійти від одновимірного трактування агресії та фрустрації й розглядати їх як складні психосоціальні явища, детерміновані взаємодією біологічних (генетичних, нейрофізіологічних),

психологічних (особистісних, емоційних, когнітивних) та соціальних чинників (умов виховання, культурних зразків, соціальних норм). Інтеграція результатів психології, біології, соціології та суміжних дисциплін створює підґрунтя для побудови цілісної моделі агресивної поведінки, яка враховує різноманіття факторів, що актуалізуються в умовах фрустрації. Такий комплексний підхід не лише поглиблює розуміння причин і механізмів агресивної поведінки, але й відкриває ширші можливості для розроблення науково обґрунтованих стратегій її профілактики та психологічної корекції [14, с. 15].

Висновки до розділу 1

Аналіз зарубіжних і вітчизняних наукових джерел засвідчив, що агресивна поведінка особистості є методологічно складним феноменом, який не може бути зведений до суто біологічних або виключно внутрішньопсихічних механізмів. З'ясовано, що класичні етологічні та психоаналітичні концепції заклали підґрунтя для осмислення агресії як універсального явища, водночас сучасні дослідження переконливо доводять її соціально опосередкований характер. У працях провідних зарубіжних і вітчизняних авторів агресивність дедалі частіше розглядається як результат взаємодії біологічних передумов, індивідуально-психологічних особливостей і соціально-психологічних умов життєдіяльності. Обґрунтовано доцільність розмежування конструктивних і деструктивних форм агресивності, що дозволяє трактувати її не лише як загрозу соціальній взаємодії, а й як потенційний ресурс адаптації, самозахисту та особистісної активності. Вітчизняні дослідження підкреслюють провідну роль соціального контексту, сімейного виховання та культурних практик у формуванні агресивних моделей поведінки, водночас виявляючи потребу в їх подальшому системному аналізі.

Узагальнення підходів до визначення ключових понять і категорій дослідження показало відсутність у психологічній науці єдиної, універсальної дефініції агресії. Полісемантичність трактувань цього феномену відображає його складну структуру, що охоплює поведінкові, емоційні, когнітивні та мотиваційні компоненти. Якщо раніше агресію пояснювали як форму деструктивної активності, спрямовану на заподіяння шкоди, то зараз вона розглядається й як специфічний психічний стан або інструмент досягнення цілей у межах соціальної взаємодії. Проаналізовані класифікації агресивної поведінки (фізична, вербальна, пряма, непряма, аутоагресія, інструментальна, альтруїстично зорієнтована агресія) дозволяють диференційовано підходити

до вивчення її проявів і механізмів. Водночас наголошено, що визначальною ознакою агресії є наявність усвідомленого наміру завдати шкоди, що зміщує акцент на когнітивно-мотиваційні аспекти поведінки. Це підтверджує незавершеність формування понятійно-категоріального апарату проблеми агресії та актуалізує потребу його подальшого теоретичного уточнення.

Проведений історико-теоретичний аналіз підходів до розуміння соціально-психологічних чинників агресивної поведінки засвідчив еволюцію наукових уявлень від морально-філософських і біоінстинктивних пояснень до комплексних психологічних і соціально-когнітивних моделей. У межах різних теоретичних традицій агресія інтерпретувалася або як вроджена властивість людської природи, що потребує стримування, або як продукт соціалізації, навчання та культурних впливів. Сучасні теорії, зокрема, фрустраційно-агресивна концепція, соціально-когнітивний підхід А. Бандури, інтегративні біопсихосоціальні моделі, переконливо демонструють, що агресивна поведінка формується у взаємодії внутрішніх психічних процесів і зовнішніх соціальних умов. Особливої ваги набувають механізми соціального навчання, сімейного моделювання, нормативного регулювання та саморегуляції, які відкривають широкі можливості для профілактики й корекції агресивних проявів.

Обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження агресивної поведінки особистості як складного соціально-психологічного феномену. підтверджує, що агресивність не може бути адекватно пояснена в межах однієї теоретичної парадигми. Її природа зумовлена взаємодією біологічних, психологічних і соціальних чинників, а прояви залежать від конкретного соціального контексту, досвіду міжособистісної взаємодії та умов соціалізації. Це створює теоретичне підґрунтя для подальшого емпіричного аналізу соціально-психологічних чинників агресивної поведінки особистості та розроблення науково обґрунтованих програм її профілактики й корекції. Цим питанням присвячені наступні розділи нашого дослідження.

РОЗДІЛ 2.

СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ПОВЕДІНКУ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Соціальні чинники агресивної поведінки особистості

Чинники, що зумовлюють виникнення агресивної поведінки, відзначаються надзвичайною множинністю та різноманітністю, що істотно ускладнює їх систематизацію в межах єдиної класифікаційної схеми. У психологічній науці детермінанти агресивності традиційно інтерпретуються відповідно до домінуючих теоретико-методологічних підходів, кожен з яких акцентує увагу на специфічних механізмах її формування та прояву.

У структурі чинників агресивної поведінки особистості доцільно виокремлювати як соціальні чинники, зумовлені рівнем соціальної напруженості та особливостями суспільного середовища, так і психологічні чинники, пов'язані з індивідуально-психологічними характеристиками особистості, специфікою міжособистісних взаємин та внутрішніми механізмами регуляції поведінки. Хоча зазначені групи чинників перебувають у тісній взаємодії та взаємно підсилюють одна одну, їх аналітичне розмежування є методологічно виправданим, оскільки дає змогу глибше й системніше осмислити механізми впливу кожної з них на формування й прояв агресивної поведінки особистості.

Соціально-психологічний підхід, представлений, зокрема, у працях А. Бандури, переносить фокус аналізу на вплив соціального середовища та механізми соціального навчання. Таким чином, агресивність розглядається як набута форма поведінки, що формується шляхом спостереження, наслідування значущих моделей і підкріплення з боку соціального оточення. Цій підхід

підкреслює вирішальну роль міжособистісної взаємодії, соціальних норм і культурних зразків у становленні агресивних форм реагування.

В даному підрозділі розглянемо соціальні чинники агресивної поведінки особистості. Отже, агресивна поведінка особистості є результатом взаємодії соціальних умов життєдіяльності, особливостей виховання, індивідуально-психологічних характеристик та ширшого соціокультурного контексту, у межах якого відбувається формування і реалізація поведінкових стратегій.

Одним із провідних детермінантів агресивної поведінки виступає соціальне середовище, у межах якого відбувається становлення та життєдіяльність особистості. За умов, коли агресивні способи реагування закріплюються як соціально прийнятні засоби розв'язання конфліктів, індивід інтеріоризує відповідні поведінкові зразки та відтворює їх у власній практиці взаємодії. Особливої ваги в цьому процесі набуває сімейне виховання: досвід фізичного або психологічного насильства, а також систематичне спостереження жорстоких форм міжособистісних стосунків у родині формують підґрунтя для подальшої агресивної спрямованості особистості [20, с. 132].

У сучасних наукових дослідженнях агресивної поведінки підлітків більшість авторів виокремлюють кілька взаємопов'язаних груп чинників, що визначають формування та прояви агресивності в підлітковому віці.

По-перше, істотну роль відіграють особливості виховання в офіційних інститутах соціалізації, насамперед у сім'ї та системі освіти. Характер батьківсько-дитячих взаємин, стиль виховання, рівень емоційної підтримки або, навпаки, наявність жорсткого контролю, насильства чи педагогічної занедбаності створюють передумови для засвоєння агресивних моделей реагування. Освітнє середовище також може як виконувати компенсаторну й превентивну функцію, так і за певних умов сприяти посиленню агресивних проявів через конкуренцію, стигматизацію, булінг або авторитарні педагогічні практики.

По-друге, вагомим чинником виступає вплив групи однолітків і підліткової субкультури загалом. У підлітковому віці референтна група часто набуває більшої значущості, ніж дорослі, а групові норми й очікування можуть легітимізувати агресивну поведінку як засіб самоствердження, підтримання статусу або адаптації в колективі. У межах окремих субкультур агресія може сприйматися як соціально схвалювана або функціонально доцільна форма поведінки.

По-третє, дедалі більшого значення набуває вплив засобів масової комунікації та сучасних цифрових технологій. Телебачення, соціальні мережі, відеоплатформи та комп'ютерні ігри нерідко транслують агресивні зразки поведінки, романтизують насильство або подають його як ефективний спосіб розв'язання конфліктів. За умов недостатньо сформованого критичного мислення та саморегуляції це сприяє нормалізації агресії, зниженню емпатійності й підвищенню готовності до агресивних реакцій [29, с. 37].

В дисертації О. Дрозд підкреслюється, що вирішальним предиктором девіантної та делінквентної поведінки молоді є не стільки формальна структура сім'ї, скільки якісні характеристики її психологічного клімату, передусім система внутрішньосімейних взаємин. У цьому контексті доцільно виокремлювати кілька взаємопов'язаних рівнів сімейної взаємодії: подружній (взаємини між батьком і матір'ю), батьківсько-дитячий та сиблінговий [19, с. 44-45].

Емпіричні дослідження переконливо засвідчують, що в сім'ях дітей з агресивними формами поведінки домінує дисфункційний, зокрема агресивний, стиль подружньої взаємодії. Зокрема, за даними досліджень Льюїс, переважна більшість жорстоких дітей (79%) систематично спостерігали прояви насильства між батьками, тоді як серед неагресивних дітей цей показник є істотно нижчим (23%). Такі результати свідчать, що регулярна експозиція до внутрішньосімейного насильства чинить потужний соціально-психологічний вплив на дитину, активізуючи механізми

наслідування, ідентифікації та інтеріоризації агресивних моделей поведінки. За цих умов агресія закріплюється як нормативний спосіб розв'язання міжособистісних конфліктів. Поширеність подружнього насильства в сучасному суспільстві надає цій проблемі особливої соціальної та психологічної значущості, актуалізуючи потребу в системних профілактичних і корекційних заходах [19, с. 44-45].

У дослідженнях Р. Сірса, Е. Макобі та Х. Левіна соціалізація агресивної поведінки розглядається крізь призму двох ключових виховних параметрів: рівня батьківської поблажливості, що відображає готовність дорослих толерувати або виправдовувати асоціальні дії дитини, та характеру і суворості санкцій, застосовуваних у відповідь на прояви агресії. На основі емпіричних даних авторами було здійснено типологізацію батьківських стилів виховання, сформовану шляхом поєднання високих і низьких показників кожного з означених чинників, у результаті чого виокремлено чотири умовні групи сімейного впливу [19, с. 44-45].

Отримані результати засвідчили, що найвищий рівень агресивної поведінки спостерігається у дітей із сімей, у яких підвищена поблажливість до асоціальних вчинків поєднується з жорсткими покараннями за агресію. Така суперечлива виховна практика створює для дитини амбівалентні нормативні орієнтири, посилює фрустрацію та сприяє закріпленню агресії як стійкого способу реагування в соціальній взаємодії.

Наступною після сім'ї провідною ланкою соціалізації особистості виступає система освіти, передусім школа, яка відіграє значущу роль у формуванні соціальних норм і моделей поведінки дитини. У межах традиційних підходів вітчизняної педагогіки агресивні прояви в шкільному середовищі тривалий час інтерпретувалися переважно як наслідок дисфункцій сімейного виховання. Агресія розглядалася як феномен, екстернальний щодо освітнього простору, що нібито «вноситься» до школи ззовні, тоді як сама

школа трактувалася як нейтральне або навіть превентивне щодо насильства середовище.

Лише наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років XX століття у наукової літературі з'явилися перші праці, в яких було поставлено під сумнів зазначену позицію та обґрунтовано тезу про наявність у вітчизняній освітній системі латентного потенціалу насильства. У цих дослідженнях школа почала розглядатися не лише як інституція соціального контролю та виховання, а й як специфічне соціальне середовище, здатне за певних умов продукувати або підсилювати агресивні форми міжособистісної взаємодії.

Не менш значущим є вплив безпосереднього соціального оточення, оскільки групові норми й очікування здатні легітимізувати агресивну поведінку, надаючи їй статусу прийнятного або навіть функціонально необхідного засобу самоствердження та підтримання соціальної позиції [20, с. 132]. Найпоширенішою формою агресивної поведінки у соціальній взаємодії виступає третирування оточуючих, ключовими ознаками якого є систематичність і повторюваність. Саме регулярний характер агресивних дій відрізняє це явище від поодиноких агресивних вчинків і надає йому особливої соціально-психологічної значущості.

Одним із провідних соціальних чинників формування підвищеної агресивності особистості доцільно вважати, окрім дисфункції сімейного виховання, систематичне спостереження за агресивними зразками поведінки у медіапросторі. Контакт із такими моделями, незалежно від того, чи йдеться про реальних осіб, художні фільми, телевізійний контент або комп'ютерні ігри, сприяє засвоєнню агресії як допустимого способу реагування та взаємодії з соціальним оточенням.

Засоби масової інформації (ЗМІ) та цифрові медіа мають можливість істотно впливати на уявлення особистості про норми, допустимість і доцільність насильства. Аудіовізуальний контент, до якого ми відносимо художні фільми, серіали, комп'ютерні ігри, відеоплатформи та соціальні

мережі, нерідко репрезентує агресію як ефективний, швидкий і соціально схвалюваний спосіб розв'язання міжособистісних або соціальних проблем [20, с. 132]. В результаті агресивні дії часто позбавляються моральної амбівалентності, а їхні наслідки мінімізуються або романтизуються.

Систематичний контакт із візуальними та сюжетними моделями насильства сприяє процесам десенсибілізації, зниженню емоційної чутливості до страждання іншого та поступовій нормалізації агресії як звичного елементу соціальної взаємодії. З позицій теорії соціального навчання (А. Бандура) медіа виконують функцію потужного агента моделювання поведінки, формуючи у глядачів і користувачів готовність до наслідування агресивних стратегій, особливо за умови їх підкріплення успіхом або соціальним визнанням.

Слід зазначити, що особливо вразливою до подібного впливу є молодь, у якої процес становлення ціннісно-нормативної сфери, моральних суджень і навичок саморегуляції ще не завершений. В умовах інформаційного перенасичення та високої емоційної залученості соціальних мереж зростає ризик некритичного засвоєння агресивних зразків поведінки, формування спрощених уявлень про міжособистісні конфлікти та зниження емпатійності. Водночас негативний вплив медіа значною мірою модерується рівнем критичного мислення, сімейним і освітнім контекстом, а також наявністю альтернативних просоціальних моделей поведінки.

Таким чином, мас-медіа та цифрове середовище слід розглядати по-перше, як потенційне джерело агресивних установок, по-друге, як простір можливого превентивного впливу за умови розвитку медіаграмотності, критичного мислення та цілеспрямованого формування гуманістичних цінностей у молодого покоління.

Для пояснення механізмів агресивної поведінки необхідно враховувати вплив соціальних ролей і стереотипів. У межах окремих культур або професійних спільнот агресивні дії можуть розглядатися як прийнятний спосіб взаємодії або навіть отримувати соціальне схвалення. Натомість у соціальних

середовищах, де розвинена підтримка між людьми та існують ефективні способи врегулювання конфліктів, прояви агресії спостерігаються значно рідше. Це свідчить про те, що агресивність не є фіксованою, вродженою характеристикою особистості, а формується й змінюється під впливом соціальних умов [20, с. 133].

Дослідження соціальних чинників агресивної поведінки засвідчують, що економічний розвиток суспільства не завжди супроводжується зниженням рівня соціальної напруги та насильства. Навпаки, періоди економічного зростання можуть актуалізувати фрустраційні переживання й сприяти посиленню агресивних проявів. В умовах прискореної урбанізації та зростання поінформованості населення змінюється уявлення людей про стандарти матеріального добробуту, життєвий успіх і соціальний статус. Це підвищує рівень очікувань і водночас загострює усвідомлення обмеженості власних можливостей їх досягнення.

Оскільки доступ до економічних благ розподіляється нерівномірно й потребує значних зусиль, у багатьох осіб посилюється розрив між бажаним і реально досяжним. Саме ця невідповідність стає джерелом стійкої фрустрації, яка може трансформуватися в агресивні реакції, зокрема у формі міжособистісного насильства або соціального протесту. Таким чином, навіть за умов зменшення об'єктивної депривації зростання фрустрації та пов'язаних із нею форм соціальної й політичної агресії залишається цілком імовірним, що свідчить про складний і неоднозначний характер впливу макросоціальних змін на агресивну поведінку особистості [3, с. 113].

Також важливу роль у формуванні агресивної поведінки відіграють соціокультурні чинники. Це пояснюється тим, що в процесі соціалізації особистість засвоює прийнятні для суспільства способи вираження напруження, незадоволення та конфліктності. На основі власного досвіду та спостереження за поведінкою інших людина поступово переконується, що агресивні дії в окремих ситуаціях можуть приносити користь — сприяти

досягненню цілей, зміцненню позицій або отриманню певних соціальних переваг.

У різних культурах межі допустимої, схвалюваної чи санкціонованої агресії істотно відрізняються, що визначає специфіку її проявів та соціального сприйняття. Важливим регулятором цих процесів виступає й економічний контекст, який задає умови конкуренції, напруженості та боротьби за ресурси. За таких обставин особливого значення набуває інструментальна агресія, що використовується не як самоціль, а як засіб досягнення практичних, соціально значущих результатів [3, с. 113].

Водночас істотне значення у виникненні готовності до агресивної поведінки та її реалізації мають ситуативні умови, які підвищують рівень психоемоційного напруження. До них належать несприятливі фізичні фактори середовища (висока температура, надмірний шум, тіснота, скупчення людей, неприємні запахи), порушення особистого простору, ворожа соціальна атмосфера, фізичний біль, стресові обставини, очікування помсти за попередні агресивні дії, а також вплив алкоголю чи стан підвищеного збудження.

2.2. Психологічні чинники агресивної поведінки особистості

Агресивна поведінка має психологічні причини. Однією з важливих є здатність людини керувати власними емоціями: ті, хто не вміє контролювати емоційні стани, частіше проявляють агресію. Підвищена імпульсивність і низька стійкість до стресу сприяють виникненню спалахів гніву та агресивних реакцій. Відповідно до теорії фрустрації, агресія виникає як реакція на перешкоди у досягненні бажаних цілей: коли людина відчуває безпорадність або несправедливе ставлення, вона може реагувати агресивно, намагаючись подолати труднощі або компенсувати власну невдачу.

Поряд із ситуаційними чинниками, важливу роль у зростанні агресивності відіграють особистісні характеристики. До них належать підвищена ворожість і подразливість, високий рівень тривожності та депресивних переживань, емоційна нестійкість, схильність до негативних афективних станів, завищена самооцінка, специфіка мотиваційної сфери, недостатній рівень когнітивного розвитку, антисоціальна спрямованість, заздрісність, а також тенденція приписувати іншим людям агресивні наміри. Сукупність цих рис знижує здатність особистості до саморегуляції та підвищує ймовірність агресивних реакцій у міжособистісній взаємодії.

З точки зору інстинктивного та біологізаторського підходів агресія розглядається як феномен, зумовлений природженими чинниками. У психоаналітичній концепції З. Фрейда агресивність трактується як вроджений потяг, пов'язаний із деструктивним інстинктом (танатосом) і спрямований на руйнацію та самознищення. Близьку за змістом позицію займає К. Лоренц, який пов'язував агресивну поведінку людини з еволюційно сформованим інстинктом самозбереження, необхідним для виживання виду. Біологізаторські концепції, своєю чергою, акцентують увагу на генетичній детермінації агресивності, розглядаючи її як спадково зумовлену схильність, що реалізується за відповідних умов середовища.

Аналізуючи динаміку вікового розвитку особистості, можна констатувати, що агресивні прояви з'являються вже на ранніх етапах онтогенезу, коли психічні структури лише формуються. Це свідчить про тісний взаємозв'язок між віковими особливостями розвитку та специфікою прояву агресивних реакцій. На ранніх стадіях розвитку агресія не має усвідомленого характеру й здебільшого постає як імпульсивна, ситуативно зумовлена та недостатньо контрольована поведінка.

У перші роки життя дитина ще не володіє сформованими механізмами саморегуляції, мовленнєвого опосередкування емоцій і соціально прийнятних способів розв'язання конфліктів. За цих умов агресивні реакції виконують

переважно адаптивну функцію, слугуючи засобом самозахисту, реагування на фрустрацію та встановлення особистісних меж у взаємодії з оточенням. Такі прояви не слід розглядати як стабільну рису характеру, оскільки вони відображають незрілість емоційно-вольової сфери та обмеженість соціального досвіду.

На другому році життя агресія поступово набуває інструментального характеру. Вона починає використовуватися дитиною як засіб досягнення бажаного результату - отримання предмета, привернення уваги дорослого або домінування у взаємодії з однолітками. У цей період конфліктні ситуації часто виникають на ґрунті почуття власництва, заздрощів і суперництва, що пов'язано з формуванням образу «Я» та усвідомленням власних потреб [2, с. 62].

Фрустраційний підхід, започаткований Д. Доллардом, виходить із положення про причинно-наслідковий зв'язок між фрустрацією та агресією. Згідно з цією концепцією, агресивна поведінка постає як універсальна реакція на блокування значущих потреб або перешкоди у досягненні мети, хоча подальші модифікації теорії уточнюють роль ситуаційних і особистісних модераторів цього зв'язку.

В науковій літературі описуються особливості механізму формування мотиву агресивної поведінкової реакції у фруструючій ситуації, у тому числі роль і емоційних, і когнітивних процесів. Фрустрація як критична ситуація іноді сприяє агресії. Існує позиція, що фрустрація викликає агресію насамперед у людей, які засвоїли звичку реагувати на фрустрацію чи інші аверсивні стимули агресивною поведінкою.

Отже, агресивна поведінкова реакція на фруструючу ситуацію виявлятиметься в такій послідовності: зовнішній вплив фрустратора, усвідомлення (формування уявлення) суб'єктом ситуації (обставин) як фруструючої, вибір конкретної агресивної поведінкової реакції та реалізація поведінкової реакції у відповідь на дію (активну чи пасивну) фрустратора. На

етапі усвідомлення чи формування уявлення суб'єкта про ситуацію як фруструючу має значення комплекс психофізіологічних властивостей особистості, а також характер соціальної перцепції [29, с. 40].

Дослідження ролі когнітивних процесів дозволяє зрозуміти те, як людина сприймає та пояснює поведінку інших. Деякі люди схильні до так званої ворожої атрибуції, коли навіть нейтральні або випадкові дії оточуючих тлумачаться як навмисно загрозливі. Наприклад, звичайний жарт може сприйматися як образа, що викликає агресивну реакцію. Окрім цього, певні особистісні риси, зокрема низький рівень емпатії, прагнення до домінування або нарцисичні тенденції, також підвищують ймовірність проявів агресивної поведінки.

Водночас існують фактори, що стримують прояви агресивності. До них належать усвідомлення можливих санкцій за агресивну поведінку, наявність емоційно значущих міжособистісних зв'язків, переживання прихильності й підтримки, а також сформовані особистісні якості - стриманість, толерантність, передбачливість, схильність до безконфліктної взаємодії та високий рівень самоконтролю. Дослідження також свідчать, що розподіл ролей у ситуаціях агресії зумовлюється оцінкою власної поведінки, ступенем соціального схвалення або неприйняття, а також соціальним статусом особистості. Окремо відзначається наявність гендерних відмінностей: для чоловіків більш типовим є зайняття ролі агресора з переважанням фізичних форм агресії, тоді як для жінок частіше характерні вербальні та соціально опосередковані її прояви.

Сучасні психологи акцентують увагу на конструктивному потенціалі агресії, який за певних умов може виконувати адаптивні та регулятивні функції. По-перше, агресія у формі гніву здатна мобілізувати психічні ресурси особистості та стимулювати активні, рішучі дії, що нерідко сприяє досягненню поставлених цілей і особистісному успіху. По-друге, відкритий і усвідомлений вираз агресивних імпульсів, за умови їх соціально прийнятної реалізації,

пов'язаний із підвищенням суб'єктивного благополуччя та психологічної цілісності, оскільки ґрунтується на дозволі собі на автентичний самовираз. По-третє, агресія може виконувати важливу комунікативну функцію, забезпечуючи чітке окреслення особистих меж, потреб і бажань у міжособистісній взаємодії. За умови її екологічного та контрольованого прояву вона стає підґрунтям для формування більш відкритих, зрілих і гармонійних стосунків із соціальним оточенням [41, с. 145].

Е. Фромм розглядав агресивність як багатовимірний і внутрішньо диференційований феномен, що характеризується різною генетичною природою та неоднаковою причинною зумовленістю. У межах своєї концепції він виокремлював, зокрема, захисну агресію, яку трактував як адекватну й адаптивну реакцію на реальну загрозу або ворожі дії з боку інших осіб і визначав як так звану «доброякісну агресію». Такий тип агресивної поведінки виконує функцію самозахисту й не має на меті навмисне заподіяння шкоди.

Натомість інший різновид, деструктивна агресія, пов'язаний із прагненням до жорстокості та максимального руйнівного впливу на іншу людину. За Фроммом, цей тип агресії є специфічно людським соціальним утворенням і не має біологічної детермінації. Його сутність полягає у свідомому прагненні завдати психічних або фізичних страждань, аж до знищення життя, причому саме завдання шкоди стає самоціллю. Деструктивна агресія розглядається автором як прояв патологічних рис характеру, сформованих під впливом соціальних умов і деформацій особистісного розвитку, а не як наслідок природжених інстинктів [41, с. 145].

Таким чином, агресивна поведінка особистості має багатофакторну психологічну зумовленість і формується під впливом складної взаємодії емоційних, когнітивних, особистісних і вікових чинників. Важливу роль у виникненні агресії відіграють порушення емоційної саморегуляції, підвищена імпульсивність, низька стресостійкість і фрустраційна вразливість, а також специфіка особистісних рис, зокрема ворожість, тривожність, знижена емпатія

та схильність до ворожої атрибуції. Теоретичні підходи, від біологізаторських і психоаналітичних до фрустраційно-когнітивних, дозволяють розглядати агресію як результат як природжених передумов, так і соціально-психологічного досвіду особистості. Аналіз вікової динаміки свідчить, що агресивні прояви з'являються вже на ранніх етапах онтогенезу, змінюючи свій функціональний зміст у процесі розвитку. Водночас сучасні психологічні концепції підкреслюють амбівалентну природу агресії, визнаючи не лише її деструктивний, а й конструктивний, адаптивний потенціал за умови усвідомленої та соціально прийнятної реалізації. Це зумовлює необхідність комплексного підходу до вивчення агресивної поведінки з урахуванням як ризикових, так і стримувальних психологічних чинників.

Висновки до розділу 2

Проведений аналіз соціальних чинників агресивної поведінки особистості засвідчив, що агресія не є ізольованим індивідуально-психологічним утворенням, а формується та реалізується у складному полі соціальних впливів різного рівня.

Визначено, що ключову роль у становленні агресивних моделей поведінки відіграють мікросоціальні умови, насамперед сімейне середовище, характер внутрішньосімейних взаємин і виховні стратегії батьків, які через механізми наслідування, ідентифікації та інтеріоризації норм закріплюють агресію як допустимий спосіб реагування. Не менш значущими є мезосоціальні чинники - освітнє середовище, групові норми, безпосереднє соціальне оточення, де агресія може набувати статусу соціально схвалюваної або інструментально доцільної поведінки.

Особливу роль у сучасних умовах відіграє медіапростір, який через систематичну репрезентацію насильства сприяє нормалізації агресії,

зниженню емпатійності та формуванню готовності до наслідування агресивних стратегій, особливо серед молоді.

На макросоціальному рівні агресивна поведінка детермінується соціально-економічними та соціокультурними процесами, зокрема фрустрацією, пов'язаною з нерівністю можливостей, зростанням очікувань і конкуренції, а також культурними нормами допустимості насильства.

Урахування вікової динаміки дозволяє стверджувати, що агресивні прояви виникають уже на ранніх етапах розвитку та змінюють свої функції у процесі становлення особистості. Водночас сучасні наукові уявлення підкреслюють подвійний характер агресії, визнаючи поряд із її деструктивними також конструктивні й адаптивні функції за умов усвідомленого та соціально прийнятного прояву.

Психологічні причини агресивної поведінки особистості мають складний і багатофакторний характер. Вони формуються під впливом взаємодії емоційних, когнітивних, особистісних і соціально-психологічних чинників, серед яких особливе значення мають порушення емоційної саморегуляції, підвищена імпульсивність, низька стресостійкість, фрустраційна вразливість та специфіка індивідуально-психологічних рис.

Важливу роль у виникненні агресії відіграють також когнітивні механізми інтерпретації поведінки інших людей, зокрема схильність до ворожої атрибуції. Сучасні психологічні підходи розглядають агресію як результат поєднання природжених передумов і соціального досвіду особистості, що проявляється у різних формах поведінки залежно від вікових, ситуаційних та індивідуальних особливостей розвитку.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

3.1. Обґрунтування обраних методик та організація емпіричного дослідження

Методика визначення інтегральних форм комунікативної агресивності, В.В. Бойка є одним із поширених психодіагностичних інструментів для комплексного вивчення агресивної поведінки особистості у сфері міжособистісної взаємодії. Її особливістю є поєднання доступності у застосуванні з достатньо широким і цілісним діагностичним охопленням феномену агресивності, що дає змогу аналізувати не лише виражені, але й латентні її прояви.

На відміну від багатьох методик, орієнтованих виключно на фіксацію інтенсивності агресивних реакцій, інструментарій В.В. Бойка дозволяє оцінити інтегральні характеристики комунікативної агресивності. Зокрема, методика дає можливість виявити потребу особистості в агресії як способі взаємодії, ступінь агресивного зараження у міжособистісному контакті, рівень здатності до гальмування агресивних імпульсів, а також наявні способи переключення агресії у соціально прийнятні або менш деструктивні форми. Завдяки цьому вона є інформативною не лише для констатації рівня агресивності, а й для розуміння механізмів її регуляції.

Методика дозволяє диференціювати агресивну поведінку за формами прояву, що представлені п'ятьма шкалами. Вербальна агресія відображає схильність особистості до відкритого словесного вираження негативного ставлення до інших через образи, різкі висловлювання, приниження або звинувачення. Фізична агресія характеризує готовність до застосування фізичної сили як способу реагування у міжособистісних конфліктах.

Предметна агресія виявляється у перенесенні напруження та негативних емоцій на об'єкти навколишнього середовища, що проявляється у псуванні речей або імпульсивних діях щодо предметів.

Емоційна агресія пов'язана з формуванням негативного емоційного фону у спілкуванні, який виявляється у відчуженні, підозрілості, ворожості, неприязні чи прихованій недоброзичливості стосовно партнера по взаємодії. Самоагресія відображає спрямування агресивних тенденцій на самого себе і характеризується внутрішньою напруженістю, зниженим рівнем психологічного захисту, самозвинуваченням та відчуттям безпорадності в агресивному соціальному середовищі.

Загалом методика В.В. Бойка дає змогу отримати цілісне уявлення про структуру комунікативної агресивності особистості, поєднуючи кількісну оцінку її рівня з якісним аналізом форм прояву та регуляторних механізмів. Це зумовлює її широке застосування у наукових дослідженнях, консультативній практиці та розробленні програм психологічної профілактики і корекції агресивної поведінки.

Методика «Тест агресивності» Л.Г. Почебут є однією з найвідоміших психодіагностичних методик, розроблених у руслі соціально-психологічного підходу до вивчення агресивної поведінки особистості. Вона широко застосовується у наукових дослідженнях, практичній психології, освітній та консультативній діяльності.

Автор методики - **Людмила Георгіївна Почебут**, відома дослідниця в галузі соціальної психології, психології агресії та міжособистісної взаємодії. Методика була розроблена наприкінці ХХ століття як відповідь на потребу комплексного аналізу агресивності в соціальному контексті, з урахуванням не лише інтенсивності агресивних проявів, а й **їх форм і способів реалізації**.

На відміну від класичних західних опитувальників (зокрема методики А. Басса - А. Даркі), тест Л.Г. Почебут був адаптований до пострадянського соціокультурного простору та орієнтований на аналіз агресії як **соціально**

детермінованої форми поведінки, а не лише як особистісної риси або емоційного стану. Теоретично методика спирається на: положення **теорії соціального навчання** (А. Бандура); ідеї **соціальної детермінації агресії**; концепції агресії як **інструментальної та комунікативної дії**; уявлення про агресивність як відносно стабільну, але модифіковану характеристику особистості.

Основною метою тесту є **визначення рівня та форм агресивності особистості** у міжособистісній взаємодії. Методика дозволяє: виявити загальний рівень агресивності (низький, середній, високий); встановити **домінуючі форми агресивної поведінки**; проаналізувати соціально прийнятні та деструктивні способи вираження агресії; використовувати результати для психологічної діагностики, профілактики та корекції агресивної поведінки.

Опитувальник Л.Г. Почебут спрямований на діагностику **п'яти форм агресивності**, які відображають різні способи її прояву в поведінці:

1. **Вербальна агресія** – схильність до словесних образ, погроз, різких висловлювань, сарказму, приниження співрозмовника.
2. **Фізична агресія** – готовність або схильність до застосування фізичної сили щодо інших осіб.
3. **Предметна агресія** – розрядка напруження через агресивні дії щодо предметів (ламання речей, удари по предметах тощо).
4. **Емоційна агресія** – прояви ворожості, неприязні, холодності, емоційного відчуження, підозрілості у спілкуванні.
5. **Самоагресія** – спрямування агресивних імпульсів на самого себе, що проявляється у самозвинуваченні, зниженні самооцінки, почутті провини, аутоагресивних тенденціях.

Методика належить до **самозвітних опитувальників**. Респондентам пропонується серія тверджень, з якими вони погоджуються або не

погоджуються. За результатами підрахунку балів визначається: рівень вираженості кожної форми агресії; загальний рівень агресивності особистості. Отримані показники зазвичай інтерпретуються в трьох діапазонах: **низький, середній і високий рівень агресивності**, що дозволяє здійснювати як індивідуальний, так і груповий аналіз, а також порівняльні дослідження (зокрема гендерні).

До основних переваг тесту Л.Г. Почебут належать: орієнтація на **соціально-психологічний контекст** агресії; можливість аналізу **структури агресивної поведінки**, а не лише її інтенсивності; простота у застосуванні та обробці результатів; придатність для використання у наукових дослідженнях, магістерських і дисертаційних роботах; висока інформативність для психологічної практики.

Як і більшість опитувальників, тест Почебут має певні обмеження: залежність результатів від **щирості відповідей** респондентів; можливість впливу соціально бажаних відповідей; доцільність використання у поєднанні з іншими методиками (Бойко, Басса-Даркі тощо) для підвищення валідності висновків.

Методика Л.Г. Почебут активно використовується у дослідженнях агресивної поведінки підлітків, студентської молоді, професійних груп, а також у психологічному консультуванні й корекційній роботі. Вона дає змогу розглядати агресію не лише як негативне явище, а як **соціально опосередкований спосіб реагування**, який за певних умов може бути скоригований та трансформований у конструктивні форми поведінки.

Методика дослідження агресивності Басса-Даркі (Buss–Durkee Hostility Inventory) розроблена Арнольдом Х. Бассом і Маріон Дуркі (Arnold H. Buss, Marion Durkee) у 1957 році, відома як Buss-Durkee Hostility Inventory (BDHI). Вона є одним із перших стандартизованих інструментів для кількісної оцінки ворожості та агресивності як особистісних характеристик.

Щоб зрозуміти сутність методики, звернемося до наукового підходу А. Басса щодо агресії. А. Басс запропонував концептуальне розмежування ворожої та інструментальної агресії, що стало важливим кроком у теоретичному осмисленні цього феномену. Ворожа агресія, за його підходом, зумовлюється інтенсивними негативними емоціями й спрямована безпосередньо на заподіяння шкоди іншому. Інструментальна агресія, навпаки, не має на меті завдання болю чи руйнування як самоцілі, а використовується як засіб досягнення зовнішніх цілей, зокрема особистої вигоди, домінування або соціального просування.

Дослідник трактував агресію не лише як форму поведінки, що містить загрозу або реальне завдання шкоди, а й як особливий психічний стан, у структурі якого поєднуються когнітивні, емоційні (передусім гнів) і вольові компоненти. Водночас А. Басс чітко розрізняв поняття агресивності та ворожості. Ворожість він розглядав як емоційно-когнітивну реакцію, що проявляється у стійкому негативному ставленні до інших, тоді як агресивність пов'язував із безпосередніми формами прояву - фізичною та вербальною агресією, а також підвищеною дратівливістю. У структурі ворожості, за Бассом, важливе місце посідають такі характеристики, як образливість і підозрілість, які створюють психологічне підґрунтя для агресивних дій (Buss A... P. 222).

BDHI призначена для оцінювання стабільних тенденцій особистості до певних форм агресивної поведінки й ворожих реакцій, що дозволяє отримати багатовимірний профіль схильності до агресії. Це робить її широко застосовуваною як в клінічних, так і наукових дослідженнях (наприклад, у психології особистості, оцінці гнівних реакцій, ризику насильницької поведінки тощо).

На відміну від простих одновимірних підходів до агресії, BDHI ґрунтується на концепції багатовимірної ворожості та агресивності, що включає як поведінкові, так і емоційно-когнітивні компоненти. Такий підхід

передбачає, що агресія це не лише зовнішні дії, а й внутрішні установки, переживання та ставлення до інших людей.

BDHI - це самозаповнюваний опитувальник, що містить 75 тверджень, на які респондент відповідає у форматі так / ні (або інколи у модифікованих версіях - у форматі рейтингу).

Тест охоплює 8 окремих субшкал, кожна з яких вимірює певний компонент ворожості чи агресивності:

1. Фізична агресія (Assault): готовність застосовувати фізичну силу.
2. Непряма ворожість (Indirect Hostility): агресивні дії, здійснені опосередковано (саботаж, плітки тощо).
3. Вербальна ворожість (Verbal Hostility): словесні форми агресії - лайка, погрози, крики.
4. Негативізм (Negativism): опір, відмова підкорятися вимогам, протест.
5. Ревнощі/образа (Resentment): почуття образи, заздрощів, роздратування.
6. Підозрілість (Suspicion): схильність вважати інших вороже налаштованими або шкідливими.
7. Роздратованість (Irritability): низька толерантність до фрустрації, швидка поява гніву.
8. Почуття провини (Guilt): внутрішнє переживання провини, самокритика, бажання покарання.

Результати за кожною підшкалою підсумовуються, що дає змогу оцінити не лише загальний рівень ворожості/агресивності, але й специфічні риси індивіда (наприклад, висока вербальна агресія при помірній фізичній агресії).

Методика використовується у психологічній діагностиці для визначення: схильності до проявів гніву та агресії; ризику насильства; поведінкових профілів у клінічних та нормальних вибірках.

BDHI має достатню внутрішню узгодженість та адекватну конструктивну валідацію, що підтверджує її здатність вимірювати багатовимірні аспекти агресивності й ворожості.

Проте деякі дослідження показують, що надійність окремих підшкал може варіюватися (наприклад, альфа Кронбаха нижче, ніж для загального індексу), що спонукало до появи скорочених і модифікованих версій тесту (наприклад, тест Басса–Воррена).

Пізніше інструмент був основою для створення більш компактних версій, таких як Buss–Perry Aggression Questionnaire (AQ), що має менший обсяг питань і спрощену структуру оцінювання агресії.

Методика BDHI залишається важливим інструментом у психології не тільки з історичної причини, а й через свою здатність забезпечувати диференційовану оцінку агресивності та ворожості як рис особистості та як поведінкових тенденцій.

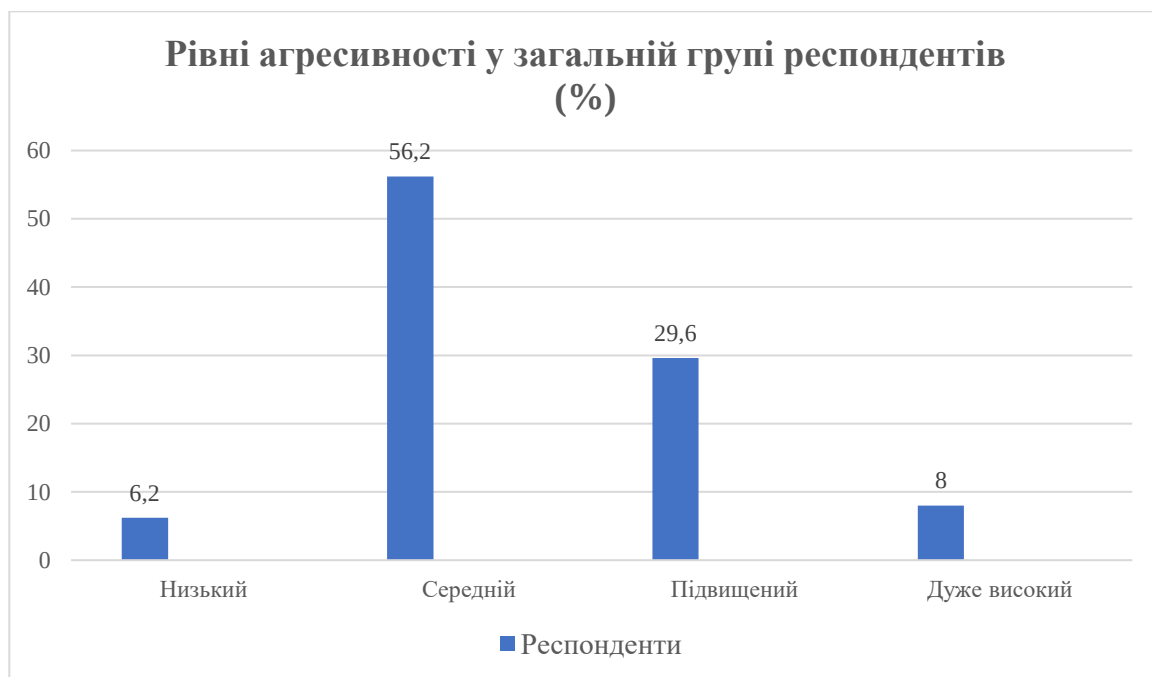
3.2. Опис дослідження, аналіз і інтерпретація отриманих результатів

На першому етапі емпіричного дослідження використовувалася методика визначення інтегральних форм комунікативної агресивності В.В. Бойка.

Таблиця 3.2.1.

Результати виміру рівня агресивності у респондентів (%)

Рівні агресивності			
Низький	Середній	Підвищений	Дуже високий
6,2	56,2	29,6	8

Мал. 3.2.1. Рівні агресивності у загальній групі респондентів (%)

За результатами виміру за методикою визначення інтегральних форм комунікативної агресивності В. В. Бойка встановлено нерівномірний розподіл рівнів агресивності серед респондентів.

Найбільшу частку вибірки становлять особи із середнім рівнем комунікативної агресивності - 56,2%. Такий показник свідчить про відносно нормативний рівень агресивних проявів у спілкуванні: агресія не має стійкого або домінуючого характеру, але може актуалізуватися в умовах емоційної напруги, міжособистісних конфліктів або фруструвальних ситуацій. Для цієї групи характерна ситуативність агресивних реакцій і збереження здатності до самоконтролю.

Підвищений рівень агресивності зафіксовано у 29,6% респондентів. Це вказує на наявність тенденції до частішого використання агресивних форм комунікації, зниження толерантності до співрозмовників, схильність до різких висловлювань, вербального тиску або захисно-нападальних реакцій. У цієї групи агресія може виступати звичним способом реагування у складних комунікативних ситуаціях.

Дуже високий рівень комунікативної агресивності виявлено у 8% опитаних. Такий показник є психологічно значущим, оскільки свідчить про стійку агресивну налаштованість у взаємодії з іншими, труднощі в регуляції емоцій, схильність до конфліктності та деструктивних форм спілкування. Особи з цим рівнем агресивності можуть створювати напружений соціально-психологічний клімат у групах і потребують цілеспрямованої корекційної роботи.

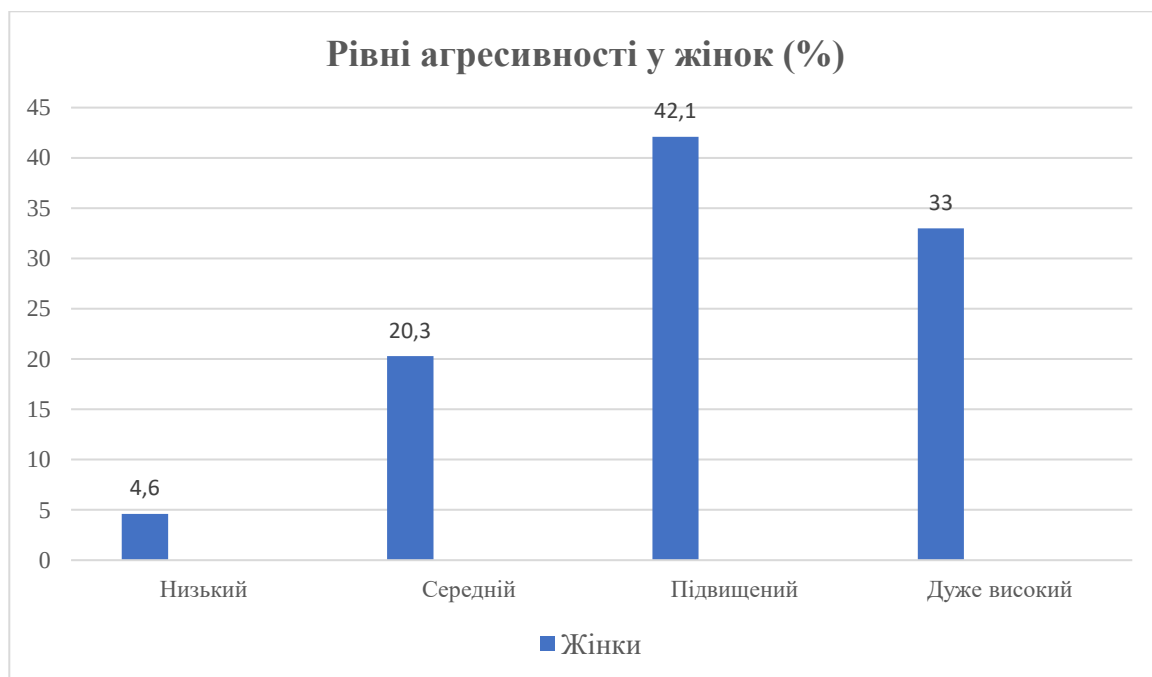
Найменш чисельною є група з низьким рівнем агресивності - 6,2%. Це респонденти, для яких характерна стриманість, висока комунікативна культура, здатність до емпатії та конструктивного вирішення конфліктів. Агресивні реакції у них або майже відсутні, або добре контрольовані.

У цілому отримані результати свідчать, що переважна більшість досліджуваних перебуває в межах середнього та підвищеного рівнів комунікативної агресивності, що підкреслює актуальність подальшого аналізу соціально-психологічних чинників агресивної поведінки та доцільність розробки профілактичних і тренінгових програм, спрямованих на розвиток навичок конструктивної комунікації й емоційної саморегуляції

Таблиця 3.2.2.

Результати виміру рівня агресивності у респондентів-жінок (%)

Рівні агресивності			
Низький	Середній	Підвищений	Дуже високий
4,6	20,3	42,1	33

Мал. 3.2.2. Рівні агресивності у жінок (%)

За результатами виміру рівня агресивності серед респондентів-жінок виявлено виразне зміщення показників у бік підвищених і високих значень, що свідчить про напружений характер комунікативної взаємодії у значної частини вибірки.

Низький рівень агресивності зафіксовано лише у 4,6% жінок. Такий незначний відсоток вказує на те, що для більшості респонденток стриманість і повна відсутність агресивних реакцій у спілкуванні не є типовими. Це може свідчити про високу емоційну залученість у міжособистісні взаємодії та чутливість до комунікативних подразників.

Середній рівень агресивності виявлено у 20,3% опитаних. Для цієї групи характерна відносна збалансованість комунікативної поведінки, однак агресивні реакції можуть актуалізуватися у ситуаціях психологічної напруги, перевантаження або міжособистісних конфліктів.

Найбільшу частку становлять жінки з підвищеним рівнем агресивності - 42,1%. Це свідчить про наявність стійкої тенденції до використання агресивних форм комунікації, зокрема вербальної агресії, емоційного тиску

або захисно-конфронтаційних реакцій. У даної групи агресивність може виконувати функцію психологічного захисту або способу відстоювання власних меж.

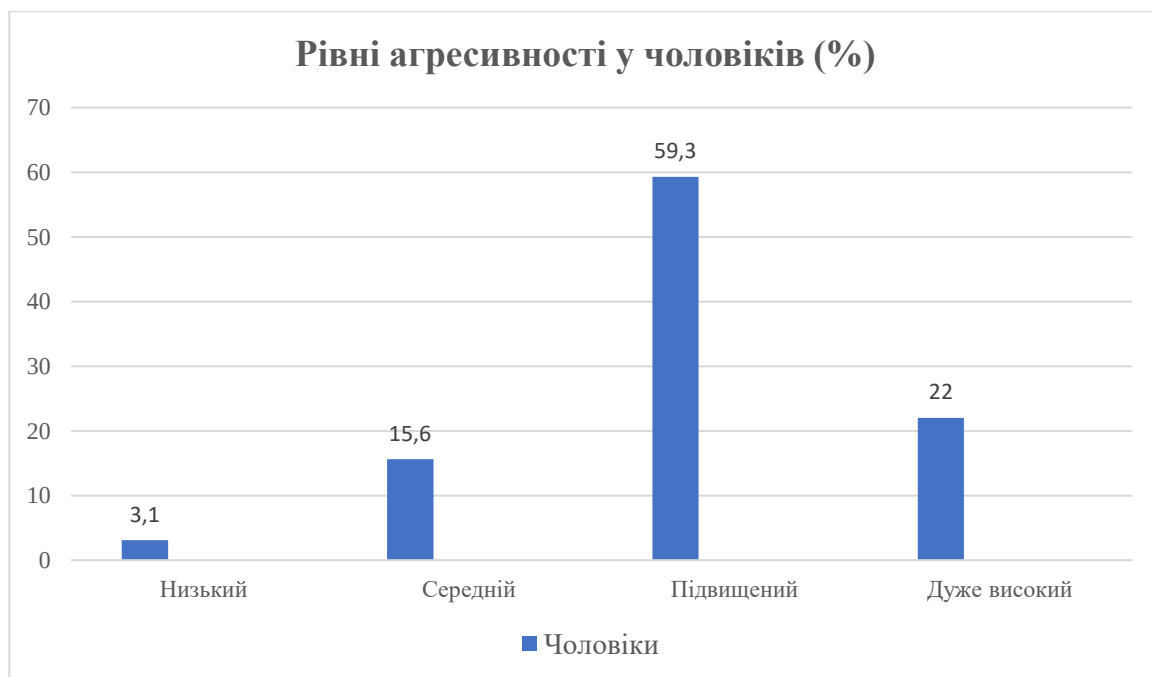
Дуже високий рівень агресивності зафіксовано у 33% респонденток, що є психологічно тривожним показником. Він вказує на значні труднощі емоційної регуляції, схильність до конфліктності, імпульсивних реакцій та загостреного сприйняття міжособистісних ситуацій. Такий рівень агресивності може негативно впливати на якість соціальних контактів, психологічне благополуччя та міжособистісні стосунки.

Проаналізувавши отримані дані, можна зазначити, що у жіночій вибірці домінують підвищений та дуже високий рівні агресивності, які разом охоплюють 75,1% респонденток. Це підкреслює актуальність подальшого аналізу соціально-психологічних чинників агресивної поведінки жінок, а також необхідність розробки цілеспрямованих корекційно-розвивальних програм, спрямованих на формування навичок емоційної саморегуляції, зниження комунікативної напруги та розвиток конструктивних стратегій взаємодії.

Таблиця 3.2.3.

Результати виміру рівня агресивності у респондентів-чоловіків (%)

Рівні агресивності			
Низький	Середній	Підвищений	Дуже високий
3,1	15,6	59,3	22

Мал. 3.2.3. Рівні агресивності у чоловіків (%)

Результати виміру рівня агресивності у респондентів-чоловіків свідчать про домінування підвищених і високих показників комунікативної агресивності. Низький рівень агресивності виявлено лише у 3,1% чоловіків, що вказує на незначну частку осіб із виражено стриманою та неконфліктною комунікативною поведінкою. Середній рівень агресивності зафіксовано у 15,6% респондентів, що характеризує відносну емоційну врівноваженість, яка, однак, може порушуватися в умовах підвищеного психологічного напруження або міжособистісного протистояння.

Найбільшу частку становлять чоловіки з підвищеним рівнем агресивності - 59,3%, що свідчить про схильність до використання агресивних форм реагування у спілкуванні, зокрема наполегливості, різкості висловлювань та конфронтаційних стратегій взаємодії. Для цієї групи агресивність може виконувати інструментальну функцію, пов'язану з самоствердженням і відстоюванням статусу. Дуже високий рівень агресивності виявлено у 22% респондентів-чоловіків, що вказує на наявність

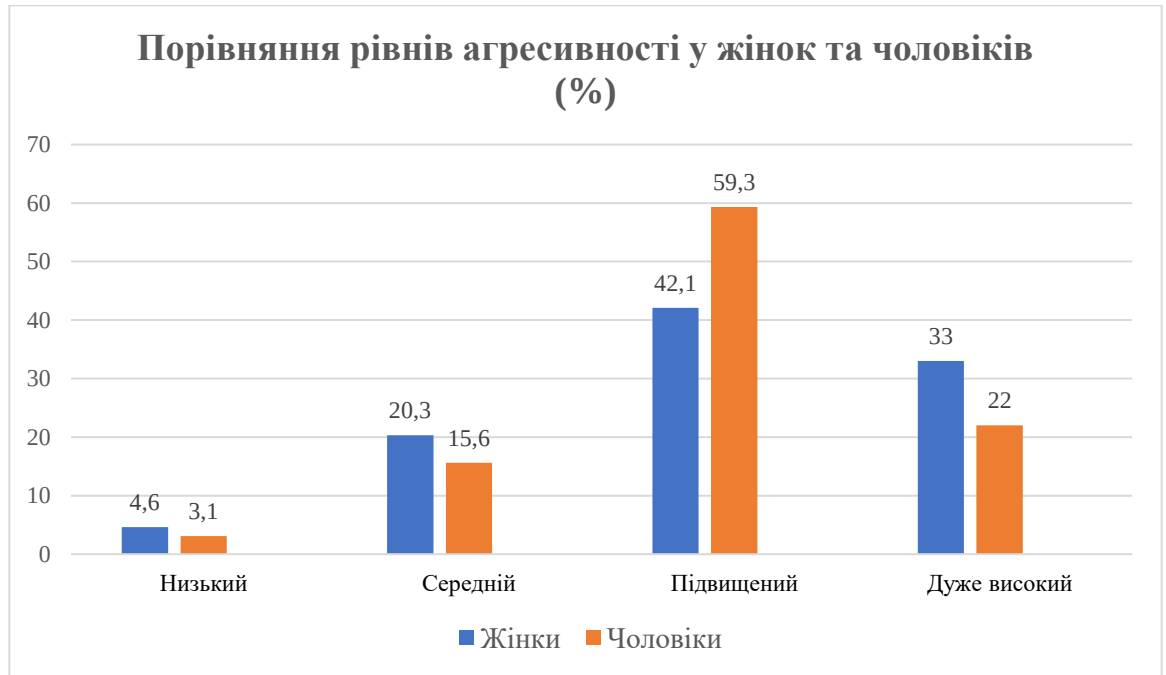
стійких труднощів у регуляції емоційних реакцій та високий ризик конфліктної поведінки у міжособистісних ситуаціях.

Дослідив отримані дані, можна констатувати, що підвищений і дуже високий рівні агресивності охоплюють 81,3% чоловічої вибірки, що є показником значної напруженості комунікативної сфери. Такі результати підтверджують доцільність подальшого аналізу гендерних особливостей агресивної поведінки та обґрунтовують необхідність впровадження психологічних інтервенцій, спрямованих на розвиток навичок самоконтролю, зниження рівня конфліктності та формування конструктивних моделей соціальної взаємодії.

Таблиця 3.2.4.

Порівняльний аналіз рівнів агресивності у жінок та чоловіків (%)

Рівні агресивності				
	Низький	Середній	Підвищений	Дуже високий
Жінки	4,6	20,3	42,1	33
Чоловіки	3,1	15,6	59,3	22

Мал. 3.2.4. Порівняння рівнів агресивності у жінок та чоловіків (%)

Порівняльний аналіз рівнів агресивності у жінок і чоловіків засвідчує наявність як спільних тенденцій, так і виразних відмінностей у структурі комунікативної агресивності. В обох групах частка респондентів із низьким рівнем агресивності є незначною і майже однаковою: 4,6% у жінок та 3,1% у чоловіків. Це свідчить про те, що для більшості опитаних незалежно від статі характерна певна напруженість у сфері міжособистісного спілкування.

Середній рівень агресивності частіше спостерігається у жінок (20,3%), ніж у чоловіків (15,6%), що може вказувати на більшу схильність жінок до відносно контрольованих, соціально прийнятних форм реагування у комунікативних ситуаціях. Водночас підвищений рівень агресивності значно переважає у чоловіків і становить 59,3%, тоді як у жінок цей показник дорівнює 42,1%. Такі дані свідчать про більшу схильність чоловіків до активних, жорсткіших і конфронтаційних форм агресивної поведінки у спілкуванні.

Особливо показовими є відмінності за показником дуже високого рівня агресивності. У жінок він становить 33%, що істотно перевищує аналогічний

показник у чоловіків (22%). Це може вказувати на те, що хоча чоловіки частіше демонструють підвищену агресивність, у жінок частіше виявляються крайні, емоційно насичені та менш контрольовані форми агресивної поведінки, які можуть мати прихований або накопичувальний характер.

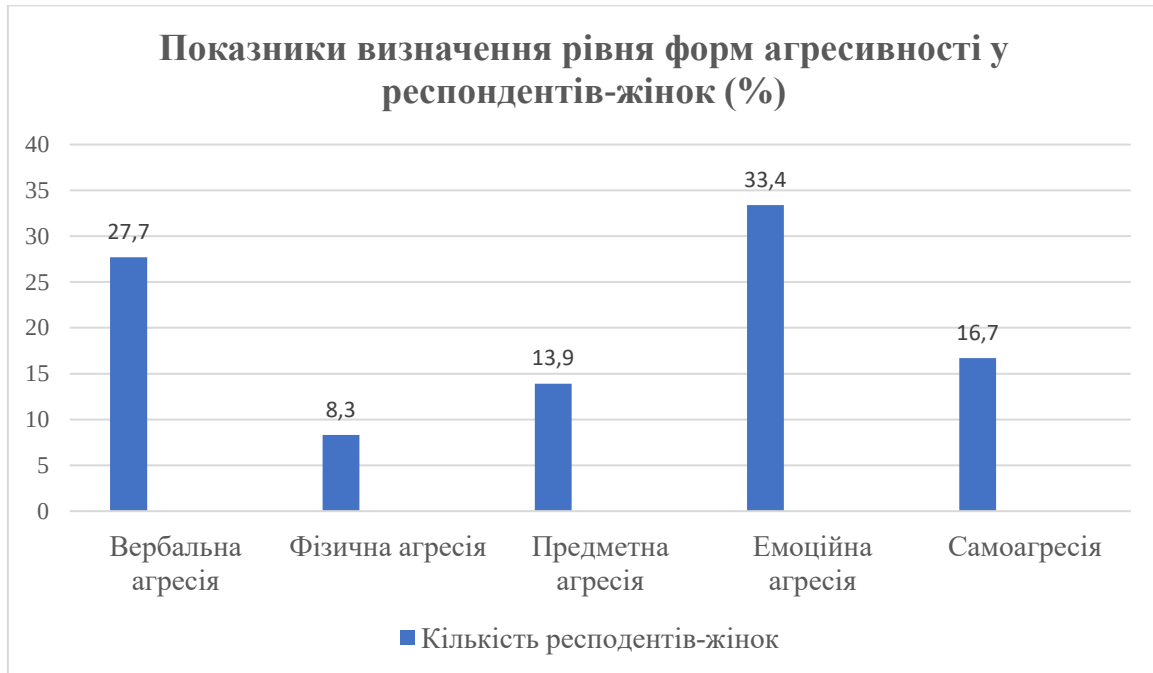
Загалом результати порівняльного аналізу дозволяють зробити висновок, що агресивність є вираженою характеристикою комунікативної поведінки як жінок, так і чоловіків, однак має різну якісну структуру. Для чоловіків більш характерний стабільно підвищений рівень агресивності, тоді як у жінок частіше фіксуються полярні прояви - від середнього до дуже високого рівня. Це підкреслює доцільність урахування гендерних особливостей під час розроблення програм профілактики та корекції агресивної поведінки.

На другому етапі емпіричного дослідження нами був використаний Опитувальник на визначення рівня форм агресивності Л.Г. Почебут.

Таблиця 3.2.5.

Показники визначення рівня форм агресивності у респондентів-жінок (%)

Форма агресивності	Кількість респондентів-жінок
Вербальна агресія (ВА)	27,7 (10 осіб)
Фізична агресія (ФА)	8,3 (3 осіб)
Предметна агресія (ПА)	13,9 (5 осіб)
Емоційна агресія (ЕА)	33,4 (12 осіб)
Самоагресія (СА)	16,7 (6 осіб)

Мал. 3.2.5. Показники визначення рівня форм агресивності у респондентів-жінок (%)

Домінувальною формою агресивності у вибірці виступає емоційна агресія, зафіксована у 33,4% респонденток (12 осіб). Такий показник свідчить про схильність значної частини жінок до переживання інтенсивних негативних емоцій - гніву, образи, роздратування, внутрішнього протесту - без їх відкритої поведінкової реалізації. Емоційна агресія має латентний характер і часто проявляється у формі емоційного напруження, відчуття несправедливості, пригніченості або внутрішнього конфлікту. З соціально-психологічної точки зору, це може бути зумовлено засвоєними гендерними нормами, які обмежують допустимість відкритого агресивного реагування для жінок, сприяючи інтеріоризації агресивних імпульсів. Тривале накопичення емоційної агресії підвищує ризик психосоматичних порушень, емоційного вигорання та непрямих форм деструктивної поведінки.

Другою за поширеністю формою є вербальна агресія - 27,7% (10 осіб). Це свідчить про те, що майже третина респонденток схильна виражати агресивні переживання через мовленнєві засоби - різкі висловлювання, підвищений тон, іронію, сарказм, звинувачення або словесний тиск. Вербальна

агресія у жінок часто виступає соціально прийнятнішою альтернативою фізичному впливу, оскільки дозволяє відстояти власні межі, позицію чи потреби без прямого порушення соціальних норм. Водночас її регулярне використання може ускладнювати міжособистісні стосунки, сприяти ескалації конфліктів і формувати напружений комунікативний стиль.

Самоагресія виявлена у 16,7% респонденток (6 осіб), що є психологічно значущим показником. Така форма агресивності характеризується спрямуванням негативних емоцій і звинувачень на власну особистість, що може проявлятися у формі самокритики, почуття провини, знецінення себе або внутрішнього покарання. Самоагресія нерідко пов'язана з низькою самооцінкою, підвищеною тривожністю, залежністю від соціального схвалення та дефіцитом навичок конструктивного емоційного вираження. З огляду на це, виявлений рівень самоагресії свідчить про потребу психологічної підтримки, спрямованої на розвиток самоприйняття та емоційної саморегуляції.

Менш поширеною є предметна агресія, яку продемонстрували 13,9% жінок (5 осіб). Вона проявляється через агресивні дії, спрямовані на об'єкти або предмети (ламання, кидання, різкі маніпуляції з речами) і зазвичай виконує функцію розрядки емоційного напруження. Така форма агресії може розглядатися як проміжний варіант між внутрішньо стримуваною та відкрито поведінковою агресією, оскільки дозволяє знизити інтенсивність афекту без безпосереднього спрямування його на іншу людину.

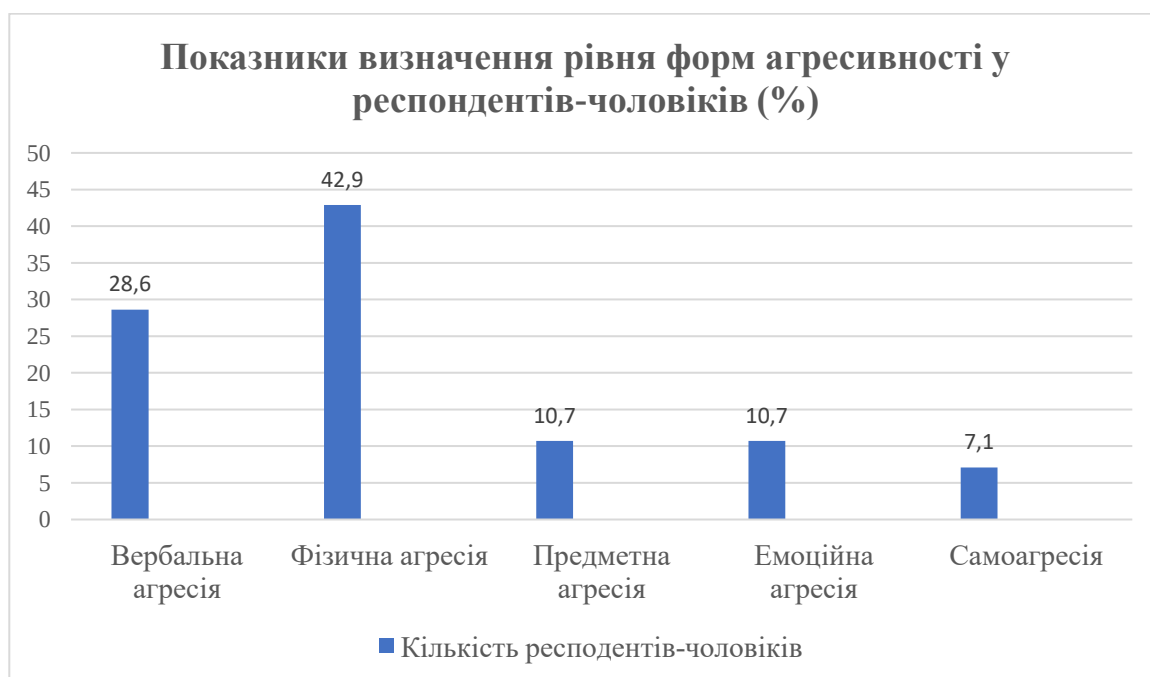
Найменш представленою у вибірці є фізична агресія - 8,3% (3 особи). Низький рівень фізичної агресивності підтверджує тенденцію до переважання соціально опосередкованих і непрямих форм агресивної поведінки серед жінок. Це може бути наслідком як соціальних заборон на фізичну агресію, так і більшої орієнтації на емоційні та комунікативні способи реагування у конфліктних ситуаціях.

В цілому, можна констатувати, що у жінок агресивна поведінка має переважно непрямий, емоційно та вербально опосередкований характер, із тенденцією до інтеріоризації агресивних імпульсів. Така структура агресивності зумовлює необхідність корекційних і профілактичних заходів, спрямованих на розвиток емоційної усвідомленості, навичок асертивної комунікації та конструктивних стратегій вираження негативних переживань у соціальній взаємодії.

Таблиця 3.2.6.

Показники визначення рівня форм агресивності у респондентів-чоловіків (%)

Форма агресивності	Кількість респондентів-чоловіків
Вербальна агресія (ВА)	28,6 (8 осіб)
Фізична агресія (ФА)	42,9 (12 осіб)
Предметна агресія (ПА)	10,7 (3 осіб)
Емоційна агресія (ЕА)	10,7 (3 осіб)
Самоагресія (СА)	7,1 (2 осіб)

Мал. 3.2.6. Показники визначення форми агресивності у респондентів-чоловіків (%)

Аналіз результатів за методикою Л. Г. Почебут у групі респондентів-чоловіків дозволяє виявити специфічну структуру агресивної поведінки, що істотно відрізняється від жіночої вибірки та відображає особливості соціально-психологічної соціалізації чоловіків.

Домінувальною формою агресивності серед чоловіків є фізична агресія, зафіксована у 42,9% респондентів (12 осіб). Такий високий показник свідчить про переважну орієнтацію значної частини чоловіків на прямі, поведінково виражені способи реагування у фруструвальних або конфліктних ситуаціях. Фізична агресія у цьому випадку виступає не лише як імпульсивна реакція, а й як інструментальний засіб впливу на оточення, спосіб утвердження контролю, домінування або захисту власних меж. Соціально-психологічно це може бути зумовлено традиційними гендерними стереотипами, що легітимізують фізичну силу та активне протистояння як «нормативні» для чоловічої поведінки форми реагування.

Другою за поширеністю формою є вербальна агресія, виявлена у 28,6% респондентів (8 осіб). Це свідчить про те, що поряд із фізичними діями значна частина чоловіків використовує мовленнєві засоби агресивного впливу - жорстку риторику, прямі звинувачення, погрози або демонстративно різкі висловлювання. Вербальна агресія у чоловічій вибірці часто поєднується з фізичною або передуює їй, виконуючи функцію ескалації конфлікту та сигналізації про готовність до відкритого протистояння.

Предметна агресія зафіксована у 10,7% респондентів (3 особи). Вона проявляється у спрямуванні агресивних дій на об'єкти матеріального світу та виконує роль часткової розрядки емоційної напруги. У чоловіків така форма агресії може слугувати альтернативою безпосередньому фізичному впливу на

інших людей, однак водночас свідчить про недостатній рівень саморегуляції та обмежений репертуар конструктивних способів подолання фрустрації.

Такий же показник (10,7%; 3 особи) за шкалою емоційної агресії, що є порівняно низьким. Це вказує на те, що більшість чоловіків менш схильні до внутрішнього переживання агресії у формі пригнічених емоцій, образи чи латентного напруження. Натомість агресивні імпульси частіше знаходять зовнішнє, поведінкове вираження. Така тенденція узгоджується з уявленнями про чоловічу соціалізацію, у межах якої заохочується дія та стримування емоційної рефлексії.

Найменш представленою формою є самоагресія, яка спостерігається лише у 7,1% респондентів (2 особи). Низький рівень самоагресивних проявів може свідчити про меншу схильність чоловіків до спрямування негативних переживань на себе, самозвинувачення чи внутрішнього покарання. Водночас це може відображати і недостатню усвідомленість власних емоційних станів, а також соціально зумовлене уникання визнання внутрішньої вразливості.

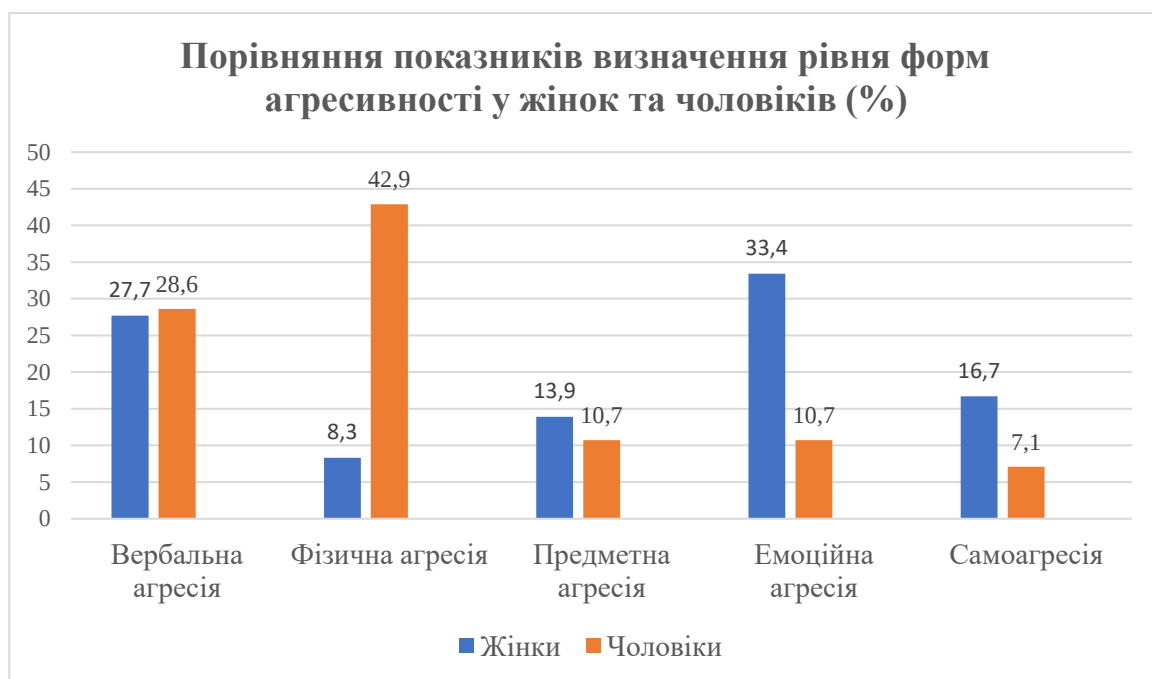
Можна констатувати, що агресивна поведінка чоловіків характеризується переважанням прямих, відкритих та поведінково реалізованих форм, насамперед фізичної та вербальної агресії, за відносно низького рівня емоційної й самоагресії. Така структура агресивності підкреслює необхідність психологічних інтервенцій, орієнтованих на розвиток навичок емоційної усвідомленості, самоконтролю та трансформації агресивних імпульсів у соціально прийнятні й конструктивні форми взаємодії.

Порівняльний аналіз результатів, отриманих за методикою Л. Г. Почебут, дозволяє виявити виразні гендерні відмінності у структурі та способах прояву агресивної поведінки жінок і чоловіків, що відображає специфіку їх соціалізації, емоційної регуляції та засвоєних моделей реагування.

Таблиця 3.2.7.

Порівняння показників визначення рівня форм агресивності у жінок та чоловіків (%)

Форма агресивності	Жінки	Чоловіки
Вербальна агресія (ВА)	27,7	28,6
Фізична агресія (ФА)	8,3	42,9
Предметна агресія (ПА)	13,9	10,7
Емоційна агресія (ЕА)	33,4	10,7
Самоагресія (СА)	16,7	7,1

Мал. 3.2.7. Порівняння показників визначення рівня форм агресивності у жінок та чоловіків (%)

Насамперед простежується принципово різна спрямованість агресії у жіночій і чоловічій вибірках. У жінок домінують емоційна агресія (33,4%) та вербальна агресія (27,7%), тоді як у чоловіків провідною формою є фізична агресія (42,9%), що майже у п'ять разів перевищує відповідний показник у жінок (8,3%). Це свідчить про те, що агресивні імпульси у жінок частіше переживаються на внутрішньо-емоційному рівні або реалізуються через

мовленнєві засоби, тоді як у чоловіків вони мають відкритий, поведінково-дієвий характер.

Вербальна агресія представлена в обох групах на порівняно близькому рівні (27,7% у жінок та 28,6% у чоловіків), однак її психологічне наповнення є різним. У жінок вона, як правило, поєднується з емоційною напругою, образою та внутрішнім переживанням конфлікту, тоді як у чоловіків вербальна агресія частіше виконує функцію прямого тиску, домінування або ескалації міжособистісного протистояння.

Виразні відмінності зафіксовані і щодо емоційної агресії: у жінок цей показник є найвищим (33,4%), тоді як у чоловіків він становить лише 10,7%. Така різниця свідчить про більшу схильність жінок до накопичення негативних емоцій, внутрішнього переживання напруження, роздратування та образи без їх негайного зовнішнього розрядження. Чоловіки ж, навпаки, рідше утримують агресію на емоційному рівні, схильні до швидкого переходу від переживання до дії.

Показники самоагресії також суттєво відрізняються: у жінок вона виявлена у 16,7% респонденток, тоді як у чоловіків - лише у 7,1%. Це може свідчити про більшу схильність жінок до внутрішнього самозвинувачення, спрямування негативних переживань на себе, що пов'язано з підвищеним рівнем рефлексивності, відповідальності та морального контролю. У чоловіків агресивні імпульси значно рідше трансформуються у самоагресивні тенденції, що узгоджується з їх орієнтацією на зовнішній об'єкт агресії.

Предметна агресія в обох групах представлена на відносно низькому рівні (13,9% у жінок та 10,7% у чоловіків) і не є провідною формою реагування. Проте у жінок вона дещо частіше виконує функцію опосередкованої розрядки напруження, тоді як у чоловіків виступає альтернативою прямій фізичній агресії у соціально обмежених ситуаціях.

Можна зробити висновок, що агресивна поведінка жінок має переважно внутрішньо-емоційний, вербальний та самоорієнтований характер, тоді як

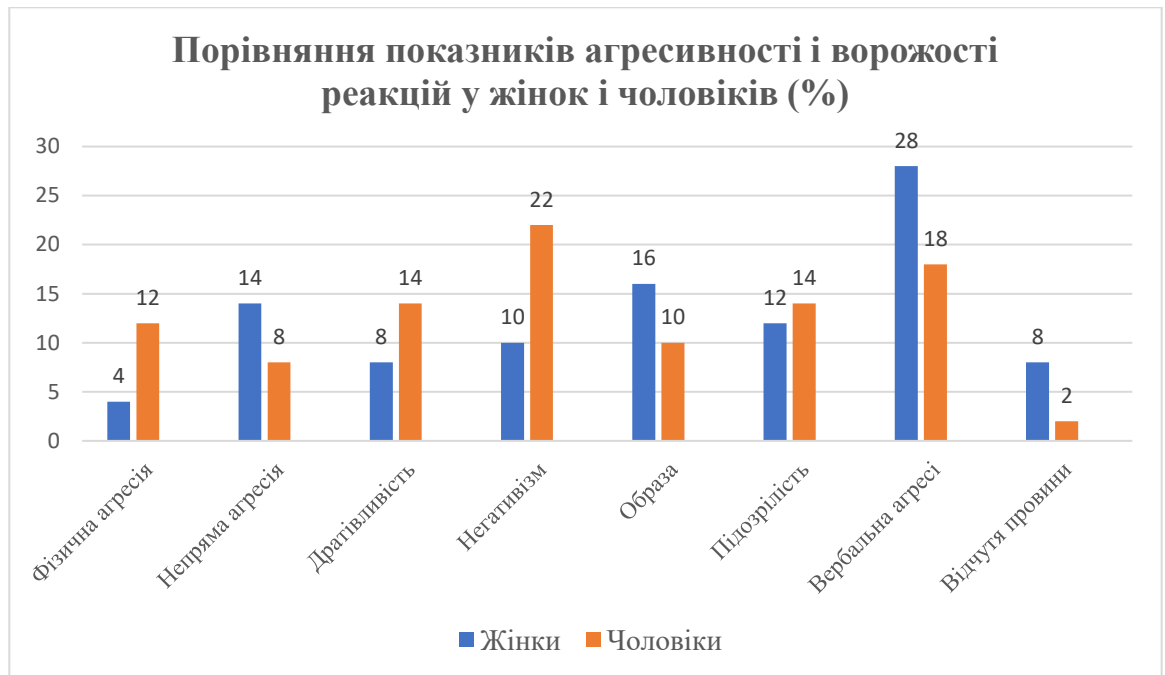
чоловікам більш притаманні прямі, зовнішньо спрямовані та фізично виражені форми агресії. Виявлені відмінності узгоджуються з соціально-психологічними уявленнями про гендерну зумовленість агресивності та підкреслюють необхідність диференційованого підходу до профілактики й корекції агресивної поведінки з урахуванням статевих та соціокультурних особливостей.

На третьому етапі експерименту ми використали Методику вивчення схильності особи до агресивної поведінки А. Басса та А. Даркі (адаптація А.К. Осницького).

Таблиця 3.2.8.

Показники агресивності і ворожості реакцій серед жінок та чоловіків (%)

Рівень	Респонденти	
	Жінки	Чоловіки
Фізична агресія	4	12
Непряма агресія	14	8
Дратівливість	8	14
Негативізм	10	22
Образа	16	10
Підозрілість	12	14
Вербальна агресія	28	18
Відчуття провини	8	2

Мал. 3.2.8. Порівняння показників агресивності і ворожості реакцій у жінок і чоловіків (%)

Аналіз результатів, отриманих за методикою А. Басса та А. Даркі, дозволяє виявити специфіку проявів агресивності й ворожості у жінок і чоловіків, а також окреслити відмінності у структурі агресивних реакцій залежно від статі.

З'ясовано, що у чоловічій вибірці домінують більш прямі, відкриті та поведінково виражені форми агресії. Зокрема, показник фізичної агресії у чоловіків утричі вищий (12% проти 4% у жінок), що свідчить про більшу схильність до силових способів реагування. Аналогічна тенденція простежується щодо дратівливості (14% проти 8%) та негативізму (22% проти 10%), що вказує на підвищену опозиційність, імпульсивність і готовність до конфронтації. Також вищий рівень підозрілості (14% проти 12%) відображає тенденцію до недовіри та критичного сприйняття соціального оточення.

Натомість у жіночій вибірці переважають непрямі та емоційно опосередковані форми агресії. Зокрема, значно вищими є показники непрямої агресії (14% проти 8%), образи (16% проти 10%) та вербальної агресії (28% проти 18%). Це свідчить про те, що агресивні імпульси у жінок частіше

реалізуються у символічних, комунікативних або внутрішньо пережитих формах, а не через відкриту фізичну дію. Високий рівень образи відображає схильність до накопичення негативних емоцій і їх внутрішньої переробки.

Особливо показовим є показник відчуття провини, який у жінок у чотири рази вищий (8% проти 2%). Це вказує на більш розвинені механізми внутрішнього контролю, моральної регуляції та рефлексії, які, з одного боку, стримують відкриту агресію, а з іншого - сприяють її трансформації у непрямі або внутрішні форми.

Узагальнюючи, можна констатувати, що структура агресивності має чітко виражену гендерну специфіку: для чоловіків характерна екстерналізована модель агресії (пряма, фізична, імпульсивна, опозиційна); для жінок - інтерналізована та комунікативно опосередкована модель (вербальна, непрямая, емоційно насичена, рефлексивна).

На наш погляд, отримані результати підтверджують, що агресивність доцільно розглядати не як однорідний показник, а як багатокomпонентну систему реакцій, у якій суттєву роль відіграють гендерні відмінності механізмів емоційної регуляції та способів поведінкового реагування.

Таким чином, результати третього етапу емпіричного дослідження, отримані за допомогою методики вивчення схильності особи до агресивної поведінки дозволили деталізувати якісну структуру агресивних і ворожих реакцій та виявити їх гендерну специфіку. На відміну від попередніх етапів, у межах цього дослідження агресивність постає не як узагальнений рівневий показник, а як система різних форм реагування, що відрізняються за способом вираження та психологічним змістом.

Висновки до розділу 3

Обґрунтовано доцільність використання комплексу психодіагностичних методик для всебічного вивчення агресивної поведінки особистості та особливостей її прояву у соціальній взаємодії. Застосування методики визначення інтегральних форм комунікативної агресивності В.В. Бойка, тесту агресивності Л.Г. Почебут та методики дослідження агресивності Басса–Даркі дозволяє здійснити багатовимірний аналіз агресії, поєднуючи оцінку її рівня, форм прояву та внутрішніх психологічних механізмів.

Кожна з обраних методик має власну теоретичну й діагностичну специфіку, а їх поєднання забезпечує підвищення валідності та надійності емпіричного дослідження. Методика В.В. Бойка орієнтована на виявлення структури комунікативної агресивності та механізмів її регуляції у міжособистісному спілкуванні; тест Л.Г. Почебут дозволяє розглядати агресію як соціально детерміновану форму поведінки та визначати домінуючі способи її реалізації; методика Басса–Даркі забезпечує диференційовану оцінку агресивності й ворожості як відносно стійких особистісних характеристик.

Таким чином, обраний психодіагностичний інструментарій створює методологічне підґрунтя для комплексного аналізу агресивної поведінки, урахування як поведінкових, так і емоційно-когнітивних її складових, а також для проведення порівняльних і гендерних досліджень.

Отримані на першому етапі емпіричного дослідження результати, здобуті за методикою визначення інтегральних форм комунікативної агресивності В.В. Бойка, свідчать про загалом підвищену напруженість комунікативної сфери у вибірці. Переважання середнього та підвищеного рівнів агресивності в загальній групі респондентів указує на те, що агресивні реакції не мають випадкового характеру, а виступають стійким способом реагування у ситуаціях міжособистісної взаємодії, особливо за умов емоційного напруження та фрустрації.

Гендерний аналіз дозволив виявити специфічні відмінності у структурі комунікативної агресивності. Для чоловіків більш характерним є домінування підвищеного рівня агресивності, що може відображати орієнтацію на активні, інструментальні та конфронтаційні стратегії спілкування. У жінок, водночас, частіше фіксується дуже високий рівень агресивності, що вказує на тенденцію до накопичення емоційної напруги та її різкої, менш контрольованої реалізації у комунікативних ситуаціях. Таким чином, агресивна поведінка в обох групах має різну якісну спрямованість і психологічні механізми.

Незначна частка респондентів із низьким рівнем агресивності незалежно від статі підтверджує актуальність проблеми агресивної поведінки в сучасному соціально-психологічному просторі та обґрунтовує необхідність цілеспрямованого психологічного втручання. Сукупність отриманих результатів створює емпіричне підґрунтя для впровадження тренінгової програми з подолання агресивної поведінки особистості та дозволяє об'єктивно оцінити її ефективність шляхом порівняння показників до і після формувального впливу.

Результати другого етапу емпіричного дослідження, отримані за допомогою опитувальника на визначення форми агресивності Л.Г. Почебут, дозволяють поглибити уявлення про рівень та гендерну специфіку агресивної поведінки респондентів. У цілому для вибірки характерне домінування середнього рівня агресивності, що свідчить про переважно ситуативний характер агресивних проявів, їх залежність від зовнішніх умов та збереження потенціалу для свідомої регуляції поведінки. Водночас наявність помітної частки осіб із високим рівнем агресивності вказує на існування групи ризику, для якої агресія може виконувати функцію стійкого способу реагування у міжособистісних та фруструвальних ситуаціях.

Гендерний аналіз засвідчив виразні відмінності у структурі агресивності. Жіноча вибірка характеризується переважанням середнього рівня агресивності за значної представленості високих показників, що може

свідчити про емоційно забарвлений, реактивний характер агресії, пов'язаний із напруженням у міжособистісних стосунках і потребою у психологічному захисті. Чоловіча група, натомість, демонструє більшу частку респондентів із високим рівнем агресивності, що вказує на більш виражену схильність до стійких, інструментальних і домінантних форм агресивної поведінки, а також на більшу поляризацію показників.

Порівняльний аналіз підтвердив, що агресивність у жінок і чоловіків має не лише кількісні, а й якісні відмінності, зумовлені особливостями соціалізації, рольових очікувань та механізмів емоційної регуляції. Сукупність отриманих даних обґрунтовує необхідність диференційованого підходу до профілактики й корекції агресивної поведінки з урахуванням гендерного чинника, а також підтверджує доцільність використання тренінгових програм, спрямованих на розвиток навичок саморегуляції, конструктивного розв'язання конфліктів і зниження інтенсивності агресивних форм реагування.

Результати третього етапу емпіричного дослідження, отримані із застосуванням методики діагностики схильності до агресивної поведінки А. Басса та А. Даркі (в адаптації А. К. Осницького), дали змогу здійснити поглиблений аналіз якісної структури агресивних і ворожих реакцій та окреслити їх гендерно зумовлену специфіку. На відміну від попередніх етапів, у даному випадку агресивність інтерпретується не як інтегральний кількісний показник, а як багатовимірна система різнотипних реакцій, що диференціюються за формами прояву та психологічним змістом.

Емпіричні дані засвідчують, що у чоловічій вибірці переважають експліцитні, прямі та поведінково реалізовані форми агресії, зокрема фізична агресія, дратівливість, негативізм і підозрілість. Така конфігурація показників відображає тенденцію до відкритої конфронтації, опозиційності та використання силових стратегій реагування в умовах міжособистісної напруженості, а також схильність до недовірливого й критично налаштованого сприйняття соціального середовища.

Натомість жіноча вибірка характеризується домінуванням імпліцитних, опосередкованих та емоційно детермінованих форм агресії. Підвищені показники непрямой та вербальної агресії, а також образливості свідчать про те, що агресивні тенденції у жінок частіше реалізуються у символічно-комунікативних формах або інтеріоризуються у вигляді внутрішнього емоційного напруження, а не виявляються у відкритій поведінковій взаємодії. Вищий рівень переживання провини додатково вказує на більш розвинені механізми внутрішнього контролю та моральної саморегуляції, які, з одного боку, обмежують прямі агресивні прояви, а з іншого - сприяють їх трансформації у латентні форми.

Узагальнення результатів третього етапу підтверджує наявність системних гендерних відмінностей у формах прояву агресивної поведінки та розширює емпіричні висновки попередніх етапів дослідження. Комплексний аналіз дозволяє обґрунтувати, що ефективні програми профілактики та психологічної корекції агресивності мають орієнтуватися не лише на інтенсивність агресії, але й на її структурні характеристики, провідні механізми регуляції та гендерно специфічні моделі емоційного й поведінкового реагування.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз наукових джерел засвідчив, що агресивна поведінка особистості є комплексним феноменом, який формується під впливом взаємодії біологічних, психологічних та соціально-психологічних чинників. Агресію доцільно розрізняти на конструктивну та деструктивну, оскільки вона може бути як загрозою соціальній взаємодії, так і ресурсом адаптації, самозахисту та особистісної активності. Соціальний контекст, сімейне виховання та культурні практики відіграють ключову роль у формуванні агресивних моделей поведінки, що підкреслює необхідність їх подальшого системного вивчення.

2. Дослідження показало, що в психології немає єдиного поняття агресії, що відображає її складну структуру, яка включає поведінкові, емоційні, когнітивні та мотиваційні компоненти. Агресію слід розглядати не лише як деструктивну активність, а й як психічний стан або інструмент досягнення цілей у соціальній взаємодії. Диференційовані класифікації агресивної поведінки підкреслюють значення усвідомленого наміру та когнітивно-мотиваційних аспектів, що актуалізує потребу подальшого теоретичного уточнення понятійного апарату проблеми агресії.

3. Історико-теоретичний аналіз засвідчив, що агресивна поведінка є комплексним соціально-психологічним феноменом, який формується у взаємодії біологічних, психологічних і соціальних чинників. Сучасні теорії підкреслюють значення соціального навчання, сімейного моделювання, нормативного регулювання та саморегуляції.

4. Показано, що агресивна поведінка особистості має виразно соціально зумовлений характер і формується під впливом системи взаємопов'язаних чинників мікро-, мезо- та макросоціального рівнів. Визначальну роль у її становленні відіграють сімейне виховання, освітнє та групове середовище, медіапростір, соціокультурні норми й соціально-економічні умови, які через

механізми соціального навчання, фрустрації та нормативного регулювання закріплюють агресивні або, навпаки, просоціальні моделі поведінки. Отримані положення підтверджують, що агресивність не є фіксованою особистісною рисою, а піддається зміні під впливом соціальних умов.

5. Виявлено, що агресивну поведінку особистості доцільно розглядати як системно організований, багатовимірний феномен, що формується внаслідок складної взаємодії емоційних, когнітивних, індивідуально-психологічних і вікових детермінант. Її генеза зумовлюється як дефіцитами емоційної саморегуляції, підвищеною імпульсивністю та фрустраційною вразливістю, так і специфікою особистісних диспозицій і соціально-психологічного досвіду.

Психологічні причини агресивної поведінки пов'язані передусім із особливостями емоційної саморегуляції, фрустрацією значущих потреб, специфікою когнітивного сприйняття соціальних ситуацій та індивідуально-психологічними рисами особистості. Поєднання імпульсивності, підвищеної тривожності, ворожості, низького рівня емпатії та схильності до ворожої атрибуції підвищує ймовірність агресивних реакцій у міжособистісній взаємодії. Таким чином, агресія постає як результат складної взаємодії емоційних, когнітивних і особистісних чинників.

6. Обґрунтовано доцільність застосування комплексу психодіагностичних методик для всебічного вивчення агресивної поведінки особистості. Поєднання методики В.В. Бойка, тесту Л.Г. Почебут та методики Басса–Даркі дозволяє оцінювати рівень, форми прояву та внутрішні механізми агресії, враховуючи як поведінкові, так і емоційно-когнітивні компоненти. Такий підхід підвищує надійність і валідність дослідження та створює основу для порівняльного і гендерного аналізу агресивної поведінки.

7. Емпіричне дослідження засвідчило, що агресивна поведінка особистості має багатовимірний характер, проявляється у вербальних, фізичних, емоційних та непрямих формах і значною мірою залежить від

соціально-психологічних чинників. Виявлено гендерні особливості: чоловіки частіше демонструють відкриті та прямі форми агресії, тоді як у жінок переважають вербальні та непрямі реакції, супроводжувані емоційною рефлексією. Результати підтверджують необхідність диференційованого підходу до психологічної діагностики, профілактики та корекції агресивної поведінки, що враховує індивідуальні та соціальні фактори.